

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (2): 855-889

Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

From Manuscripts to Codicology: An Introduction to Critical Edition

Harun Bekiroğlu

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir
Anabilim Dalı
Assistant Professor, University of İnönü, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Malatya, Turkey

harun.bekiroglu@inonu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-6815-8312

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 09 August / Ağustos 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 04 December / Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 855-889

Cite as / Atıf: Bekiroğlu, Harun. "From Manuscripts to Codicology: An Introduction to Critical Edition [Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 855-889.

<https://doi.org/10.18505/cuid.604789>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Muslims are fundamentally interested in the practice of writing especially for scribing the copies of the Qur'ān. Later, the practice of scribing *hadiths* texts and writing diplomatic correspondence increased the demand for developing this practice. It is because the writing is based on a religious reference in Islamic societies; over time, the interest in writing and writing materials has also turned into an art form. Thus, writing and writing materials have been named with the selected words from the Qur'ān. Pencil, book, pages (*řuħuf*), line, stone tablet (*alwāħ*) are some of the examples of those words. The writing constituted a series of professions. Calligraphers and *warrāqs* (book dealers/booksellers) are some examples in Islamic societies. Until the printing press became widespread, the books were written and reproduced by hand which is called *istinsākh*. Nowadays, these manuscripts are protected in libraries and digital archives. Codicology examines the external elements of these manuscripts such as ink, binding and paper. In addition, the critical edition method was used to bring out manuscripts to the surface. Critical edition of manuscripts is not only transferring the text to the computer. The critical edition is to compare manuscripts of work to reach the original text of the author. While doing this, the evaluation of the text has been held to reveal the historical value of it. In this article, the place of manuscripts in Islamic culture has been discussed and the basic principles of the critical edition, how to create the editing (*dirāsa*) and text (*naşş*) sections of the critical edition are explained with examples. The examples were selected from the previous critical editions conducted by the author. This study aims to give an introduction to a very wide field of codicology and critical edition. This article is intended to provide basic information for researchers interested in codicology and critical edition.

Summary: Classical Islamic writing culture has its method. For centuries, Muslims have written manuscripts according to this method. This method has been applied from writing the knowledge on paper to collecting and binding the fascicles.

The adventure of creating a manuscript is a long process. A lot of people come around to contribute this process initiating from the writing of the first sentence. Producer of the knowledge: scientists, paper-producer: *werrāq*, the calligrapher: *khattāř*, bookseller, book-binder, expert in the ink, *naqqāř* who marbles the papers, sponsors of the project, collection and the librarian are some of the contributors. Today, this adventure continues with the participation of enthusiasts which are: the author who re-writes the manuscript to revive it, the restorer who repairs the damage of the manuscript, the expert who creates the digital copy and institutions which publishes the facsimile.

Nowadays manuscripts are accepted as important scientific data and are examined in many ways other than their contents thus new *specialities* have been occurred. At universities, the institutes which examine manuscripts have been established and academic journals have been published. Moreover, the critical edition of manuscripts is the main subject of some of the M.A. and Ph.D. theses.

The studies on critical edition, which initiated earlier in some of the western countries, have made a rapid development and created its method. In Turkey, there are many critical editions of works which are based on various manuscripts from Theology to Literature fields. However, there is no significant mutual method among the studies yet. Also, their understanding of critical edition differentiates. In those studies, it has to be examined that basic parameters such as the selection of convenient copy, access to all copies of manuscript or priority of copies are applied to critical edition process. Most of the time it is observed that the advisor's way of the critical edition has shadows on studies. However, fundamentally critical edition process needs expert contribution itself. Difference between studies is related to the fact that the critical edition is relatively a new field of study in Turkey. Therefore, specific studies in the field of critical edition and codicology are still needed to be developed. On the other hand, there are various publications to establish an objective methodology of the critical edition. Significant studies are being held by the Center for Islamic Studies (ISAM) to establish a mutual language and method for critical edition studies. The factor that led to the emergence of

this article is the effort to contribute to the realization of this method. The article discusses the principles to be followed during a critical edition process. Moreover, topics are explained practically with examples selected from manuscripts. Those examples have been chosen from the author's previous critical edition works. The article would be considered as an "Introduction to Critical Edition" for the researchers who are new at this field. In this respect, the article aims to make a methodological contribution to the critical edition studies.

There are many parts of a manuscript –something more than the written text on the page– which makes it a whole. These parts can be divided into internal and external elements of the manuscript. All of these are parts have different levels of contribution to the examination of the critical edition of the work and the interpretation of the texts.

Some external elements of manuscript are: ink production and color, inkwell, production of paper, foliation, rule-borders, and frames, ruling board (*mistara*), sewing of quires, gilt and gilding, bookbinding, stamping and tooling, frontispiece, cases and pouches, storage boxes and cabinets, flap, tabula ansata, the history of manuscript.

The internal elements of the manuscript are: text of the manuscript, script, subject, authenticity, historical value and importance, proprietor, literary features, number of copies and textual variants, scribes and copyists, whether it has been falsified or not, sources used or referenced by the author, abbreviations, records of marginalia, colophon, glosses and scholia, ownership statements, seals and seal impressions, word transposition or transposition of words/letters, *waqf*-statements, correction signs and corrections, countermarks.

While the internal elements of manuscript are the work of critical edition, the external elements of the text fall within the field of codicology. Although critical edition and codicology are considered as separate sciences, there are points where they can contribute to each other. For instance, the ink tone or binding style of a manuscript may help to determine the writing date range of it. The references used by the manuscript can give us an idea about the name or the subject of another manuscript. The literary characteristics of the manuscript may reflect the author's success in language and literature fields. Thus, we are able to inform that the critical edition process of a manuscript requires the evaluation of substantial information at the same time which is no different from an archaeologist carefully examining an arrowhead. Therefore, whatever is the relation between History and Archeology has; Islamic sciences have the same relationship with critical edition. They are both individual sciences with methods of their own and two inseparable common sciences. Thus, without the contribution of codicology or other sciences, rewriting a manuscript on a computer does not mean making a critical edition of it. According to this information, we can define the critical edition as follows, "Critical Edition is the process of reviving of any manuscript -which belongs to Islamic civilization- with comparison of all available copies to create a single text which is closest to the text of the author and to determine the sources which this main text is based, citations such as verses, hadiths and poetry."

For studies on critical edition, the priority should be given to the texts which will contribute to this science. Before initiating critical edition, the authenticity of the author of the manuscript should be determined precisely. Of course, having a person's name on the page is not enough for determination. All copies of the manuscript must be identified. From those copies, critical edition should be based on the text that the author has personally written or prepared as a draft and other copies should be compared with this. In the absence of the author's authentic copy, new criteria will apply. For instance, the copy written by the closest student of the author or the copy with the closest writing date takes precedence over the copies with no date. After comparison of all copies, the differences are shown in the citation.

Critical Edition consists of two sections entitled as Edition (Editing/*Dirāsa*) and Text (*Naşş*): The Edition section includes: the author's name, lineage, place and date of birth, scientific life of the author and his/her prominent students, works, the authentication document which is proven that the text is belong to the author, the place of the work in the history of science,

858 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

studies about the work, bibliography, literary characteristic, terms in the text, the amount and characteristics of the copies, the characteristic of the main copy which is determined as the fundamental text for the research, the rules and principles applied during the critical edition, the digital images of the first and last pages of the copies used.

The Edition section is the part that demonstrates the reliability of the study. All external elements of writing are being introduced here. The importance of the text is confirmed by this edition process. Thus, the final shape of the edition section must be shaped by reading and understanding the text.

In the text section, the main aim is to reach the very first text which has been written originally by the author. In this section, principles of morality and objectivity are followed. The text is preserved; additions or subtractions are not made. Cited sources at the manuscript are being found. Verses and *hadiths* are written with their sources. Poems are found in *Diwāns*. Text is made legible with punctuation and pilcrow. Proper names, dates of death are written together. Page numbers in the manuscript are shown in square brackets. Some simple grammatical errors are corrected without interfering with the main text. Mostly the reason for this is the letters used for men or women. At the end of the study, a bibliography with all the resources used during the critical edition process is added.

The Islamic codicology and manuscripts appear to receiving interest especially in academic studies. Considering that many manuscripts from the Ottoman Era are still waiting to be revived thus, we may come across profound critical edition works in the near future. Therefore, it is understood that individual studies related to the manuscript itself and the method of the critical edition will guide the researchers.

Keywords: Tafsir, Manuscripts, Codicology, Critical Edition/Text Criticism, Bookbinding (Tasfir and Tajlid).

Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

Öz: Müslümanların yazıya olan ilgisi, Kur'an nüshalarının yazımına dayanır. Daha sonra hadislerin yazılması ve diplomatik yazışmalar, yazıya olan rağbeti arttırmıştır. Zamanla yazı ve yazı malzemelerine olan ilgi, bir sanat şekline de dönüşmüştür. Bunun nedeni, yazının İslam toplumlarında dini bir referansa dayalı olmasıdır. Bundan dolayı yazı ve yazı malzemeleri adlandırılırken, Kur'an'daki kelimeler kullanılmıştır. *Kalem, kitap, sayfalar/suhuf, satır, elvâh/taş tablet* bu kelimelerden bazılarıdır. Yazı, beraberinde bir dizi meslek erbabı da oluşturmuştur. İslam toplumlarında yazı ile ilgilenen *hattatlar* ve kitap alım satımıyla uğraşan *verrâklar* bunlardan bazılarıdır. Matbaanın yaygınlaşmasına kadar kitaplar, elle yazılarak çoğaltılmıştır/*istinsâh*. Günümüzde bu yazmalar, kütüphanelerde ve dijital arşivlerde korunmaktadır. Yazmaların mürekkep, cilt ve kâğıt gibi dış unsurlarını Kodikoloji incelemektedir. Ayrıca yazmalar tahkik edilerek gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmaktadır. Yazmaların tahkiki, sadece yazmadaki metni, bilgisayara aktarmak değildir. Tahkik, bir eserin yazma nüshalarını karşılaştırarak, yazarın kaleme aldığı metnin ilk şekline ulaşmaya çalışmaktır. Bu yapılırken metnin kritiği de yapılarak eserin tarihi değeri ortaya çıkarılır. Bu makalede İslam kültüründe yazmaların yeri ele alınmış, tahkikin temel esasları, tahkiki oluşturan *dirâse* ve *nas* bölümlerinin nasıl oluşturulacağı örneklerle izah edilmiştir. Bu misaller, makale yazarının daha önce gerçekleştirdiği tahkik çalışmalarından seçilmiştir. Bu çalışmayla, oldukça geniş bir alan olan kodikolojiye ve tahkike giriş amaçlanmıştır. Bu metin, kodikoloji ve tahkik alanlarına yönelmek isteyen araştırmacılara dönük başlangıç/temel bilgileri arz etmeyi hedeflemektedir.

Özet: Klasik İslam yazı kültürünün kendine has bir usulü bulunmaktadır. Asırlarca Müslümanlar, bu usule göre yazma eserleri kaleme almışlardır. Bu usulün, bilginin kâğıda yazılmasından fasiküllerin birleştirilmesine ve ciltlenmesine kadar uygulandığını söyleyebiliriz.

Bir yazma eserin ortaya çıkma serüveni, uzun bir süreçtir. Çok sayıda insan, cümlenin kâğıda yazılmasından itibaren başlayan bu sürece katkı sağlar. Bilgiyi üreten bilim adamı, kâğıdı

üreten verrâk, yazıyı kaleme alan hattât, sahaf, mücellid, mürekkebi hazırlayan usta, sayfayı ebrulayan nakkâş, vakfeden zengin, koleksiyoncu, kütüphaneci bunlardan bir kısmıdır. Günümüzde bu serüven, bazı insanların katılımıyla devam etmektedir: Yazma eseri tahkik ederek günümüze kazandıran muhakkik, eserin hasarlarını tamir eden/termîm restoratör, dijital kopyasını çıkaran uzman, tıpkıbasımını gerçekleştiren kurumlar.

Günümüzde yazmalar, önemli bir bilimsel veri kabul edilmektedir ve içeriklerinin dışında pek çok bakımdan incelenmektedir. Buna bağlı olarak yeni uzmanlık alanları oluşmaktadır. Üniversitelerde yazmaları inceleyen enstitüler kurulmakta ve akademik dergiler çıkarılmaktadır. Tahkik, yüksek lisans ve doktora tezlerinin ana konusunu oluşturmaktadır.

Batı ülkelerinde daha erken dönemlerde başlayan tahkik çalışmalarının, kendi usulünü oluşturma konusunda hızlı yol aldığını söyleyebiliriz. Ülkemizde her hangi bir yazma eserin tahkik edildiği, İlahiyat'tan Edebiyat'a kadar pek çok akademik çalışma bulunmaktadır. Ancak bunlar arasında usul birlikteliğinin tam olarak sağlandığı söylenemez. Ayrıca tahkike yükledikleri anlam da farklılık göstermektedir. Bu çalışmalarda, doğru nüshanın seçimi, yazmanın tüm nüshalarına ulaşma veya nüshaların öncelik sırası gibi temel parametrelerin ne kadar uygulandığı sorgulanabilir. Çoğu zaman danışmanın tahkik anlayışının çalışma üzerinde etkili olduğu gözlemlenir. Oysa tahkik, başlı başına bir uzman desteği gerektirmektedir. Çalışmalardaki farklılığın nedeni, tahkikin ülkemizde yeni zemin bulan bir alan olmasıyla da bağlantılıdır. Bundan dolayı tahkik yöntemi ve kodikoloji alanında spesifik çalışmalar, gelişim aşamasındadır. Öte yandan tahkikin herkesçe benimsenen objektif bir usulünün oluşması için çeşitli yayınlar yapılmaktadır. İsam tarafından tahkik araştırmalarının ortak bir dil ve usul çerçevesinde yapılabilmesi için önemli çalışmalar yürütülmektedir. Bu makalenin ortaya çıkmasına yol açan faktör, bu usulün gerçekleşmesine katkı sağlamaya çabasıdır. Makalede, bir tahkik sırasında uyulması gereken esaslar ele alınmıştır. Ayrıca konular, yazmalardan seçilen örneklerle uygulamalı olarak anlatılmıştır. Bu örnekler, yazarın daha önce yapmış olduğu ve yayınladığı tahkiklerden seçilmiştir. Makale, tahkike başlayacak araştırmacılar için "Tahkik'e Giriş" olarak da değerlendirilebilir. Bu yönüyle tahkik çalışmalarına metodolojik bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Yazma eseri, bütün haline getiren birçok parça bulunur. Sayfadaki yazılı metinden daha fazlasını kastediyoruz. Bunlar, yazmanın iç unsurları ve dış unsurları olarak ayrılabilir. Bunların tamamı, eserin tahkik edilerek gün yüzüne çıkarılmasında ve metnin yorumlanmasında farklı düzeyde katkıları olan parçalardır:

Yazmanın bazı dış unsurları şunlardır: Mürekkebin üretimi ve rengi, hokka, kâğıdın üretimi, sayfaların rakamlanması, sayfanın çerçevesi, sayfa yazı şablonu/*mistara*, fasiküllerin birleştirilmesi, sayfanın tezhibi, ciltleme, süsleme, yazmanın serlevhası, mahfaza ve cirâb, mushaf kutusu, kitabı koruyan lisan, taş ya da tahta levha, yazmanın tarihi.

Yazmanın iç unsurları şunlardır: Yazmanın metni/*nas*, yazmanın hattı, konusu, orjinalliği, tarihi değeri ve önemi, müellife aidiyeti, edebi özellikleri, nüshalarının sayısı ve nüshalarının farklılıkları, müstensihî, tahrife uğrayıp uğramadığı, yazarın yararlandığı ya da atıfta bulunduğu kaynaklar, kısaltmalar, minhuvât kayıtları, hardü'l-metin, üzerine yazılan şerh ve haşiyeler, temlik kayıtları, mühürler, kelimelerin ya da harflerin yer değiştirmesi, vakıf kayıtları, tashihler ve düzeltmeler, mukabele kayıtları.

Yazmanın iç unsurları, tahkikin işiyken, metnin dış unsurları kodikolojinin alanına girmektedir. Tahkik ve kodikoloji, günümüzde ayrı bilimler olarak değerlendirilse de bir birlerinden yararlanabilecekleri noktalar bulunmaktadır. Mesela bir yazma eserin mürekkep tonu ya da ciltlenme şekli, o eserin yazıldığı tarih aralığının belirlenmesine yardımcı olabilir. Yazmanın yararlandığı kaynak eserler, kaybolmuş başka bir yazma eserin adı ya da konusu hakkında bize fikir verebilir. Yazmanın edebi özellikleri, yazarının dil ve edebiyattaki başarısını yansıtabilir. Öyleyse şunu söyleyebiliriz: Yazma üzerine çalışmak, pek çok bilgiyi aynı anda değerlendirmeyi gerektirir. Bu durum bir arkeoloğun bir ok başını özenle incelemesinden farklıdır. Dolayısıyla Tarih'in Arkeoloji ile ilişkisi neyse İslam ilimlerinin de tahkik ile ilişkisi aynıdır. Hem başlı başına yöntemleri olan ayrı iki bilimdirler hem de bir birinden ayrılamaz

860 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

müşterek iki ilimdirler. Dolayısıyla kodikolojiyi ya da diğer bilimlere yok sayarak yazma bir eseri bilgisayarda yeniden yazmak, onu tahkik etmek demek değildir. Buna göre tahkiki şöyle tanımlayabiliriz: "Tahkik, İslam medeniyetine ait her hangi bir yazma eseri, ulaşılabilen tüm nüshalarını karşılaştırarak/ *muḳābele* müellifin kaleminden çıkan metne en yakın bir şekilde tek bir metin ortaya koyma ve bu ana metnin dayandığı kaynakları, ayet, hadis ve şiir gibi alıntılarını/ *iktibas* tespit ederek günümüze kazandırma eylemidir."

Tahkik çalışması için seçilecek metinlerden, bilime katkı sağlayacak olanlara öncelik verilmesi gerekir. Tahkike başlamadan önce yazma eserin hangi müellife ait olduğu kesin bir şekilde belirlenmelidir. Elbette sayfanın üzerinde bir kişinin isminin bulunmuş olması, bunun için yeterli değildir. Bir yazmanın tüm nüshaları tespit edilmelidir. Bunlar arasında yazarın bizzat kaleminden çıkan ya da müsvedde olarak hazırladığı metin esas alınmalıdır. Diğer nüshalar ise bununla karşılaştırılmalıdır. Müellif nüshası bulunmadığı durumlarda yeni kriterler aranır. Mesela yazarın en yakın öğrencisinin kaleme aldığı ya da kaleme alınış tarihi en yakın olan nüsha, tarihsiz nüshalardan önceliklidir. Tüm nüshalar karşılaştırıldıktan sonra farklılıklar dipnotta gösterilir.

Tahkik, Dirâse ve Nas başlıklı iki bölümden oluşur:

Dirâse bölümünde şunlar yer alır: Müellifin ismi, soyu, doğum yeri ve tarihi, ilmi hayatı ve öğrencileri, eserleri, eserin müellife ait olduğunun belgelenmesi, eserin bilim tarihindeki yeri, hakkında yapılan çalışmalar, kaynakları, edebi özellikleri, metinde yer alan terimler, nüshaların sayısı ve özellikleri, araştırmada ana metin olarak belirlenen nüshanın özelliği, tahkik boyunca uyulan kurallar ve esaslar, kullanılan nüshaların ilk ve son sayfasının dijital görüntüleri.

Dirâse bölümü, çalışmanın güvenilirliğini ortaya koyan kısımdır. Yazmanın tüm dış unsurları burada tanıtılır. Nassın önemi, dirâse kısmı ile teyit edilir. Bundan dolayı dirâsenin son şekli, nassın tam olarak okunup anlaşılmasıyla şekillendirilmelidir.

Nas bölümünde, yazarın kaleminden çıkan ilk metne ulaşılmaya çalışılır/ *stematic*. Bu kısımda ahlak ve objektiflik prensiplerine uyulur. Metin korunur; ekleme ya da çıkarmalar yapılmaz. Yazmada atıf yapılmış kaynaklar bulunur. Ayetler ve hadisler, kaynaklarıyla yazılır. Şiirler, divanlardan bulunur. Noktalama işaretleri ve paragraf sistemiyle metin okunaklı hale getirilir. Özel isimler, ölüm tarihleri birlikte yazılır. Yazmadaki sayfa numaraları, köşeli parantez içerisinde gösterilir. Ana metne müdahale edilmeden, bazı basit gramer hataları düzeltilir. Çoğu zaman bunun nedeni, erkek ya da bayanlar için kullanılan harflerdir. Çalışmanın sonuna, tahkik boyunca yararlanılan tüm kaynakların yer aldığı bibliyografya eklenir.

Bilimsel çalışmalarda Müslümanlara ait yazmaların ve kodikolojinin ilgi uyandırmaya devam edeceğini söyleyebiliriz. Osmanlı dönemine ait pek çok yazmanın halen çalışılmayı beklediğini göz önüne aldığımızda önümüzdeki dönemlerde tahkik çalışmalarıyla yoğun bir şekilde karşılaşabiliriz. Bundan dolayı yazmaların kendisiyle ve tahkikin metoduyla ilgili sipsifik çalışmaların araştırmacılara yol göstereceği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Yazmalar, Kodikoloji, Tahkik/Metin Tenkidi, Kitap Üretimi, Ciltleme.

GİRİŞ

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren müslümanlar arasında yazıya ve yazı malzemelerine olan ilginin zaman içerisinde artış kaydettiğini gözlemlemek mümkündür. Elbette bu durum, kaleme alınan meselenin önemi ve mahiyetiyle yakından ilişkilidir. Yazılana gösterilen ilgi, metnin daha özenli, sanatlı, süslü/ *tezyin* ve estetik bir şekilde kaleme alınmasıyla yansıtılmaya çalışılır. Kimi zaman bu, bir kâğıda/ *varak* aksederken kimi zamanda bir taşta/ *kitâbe* nakşedilir. Elbette bu tekâmülün İslam'ın başlangıcında ortaya çıkan yazı

kültürü seviyesinin çok ileri safhaları olduğunu vurgulamak gerekir. Zira ilk dönemlerde *ibtida'* bir yazı kültüründen bahsetmek mümkündür.¹

İslam'ın ortaya çıktığı Mekke'de, okuma ya da yazma becerisi bulunan kişilerin varlığından söz edilse de yeni ortaya çıkan bu dinin temelini, Kur'an ve hadis gibi metinlere dayalı olması, yazıya ve dolayısıyla yazı malzemesine olan ihtiyacı arttıran nedenlerdendir. İslam'ın ortaya çıktığı toplumun bilgi anlayışının *şifahi bilgi* ya da başka bir ifadeyle *sözlü geleneye/kültüre* dayalı olduğu bilinmektedir. İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) Hâil b. Ahmed'e (ö. 175/791) nispet ettiği şu dizeler, aynı kültürün bir yansıması olmalıdır:²

مَا الْعِلْمُ إِلَّا مَا حَوَاهُ الصَّدْرُ   نَيْسَ يَعْلَمُ مَا حَوَى الْقَمَطْرُ

"İlim, kitap sandukasında tutulan değil kalpte saklanandır" anlamına gelen dizeler, kadim kültürün yazıdan daha çok ezberi önemseyişinin göstergelerinden sadece biridir. Sözlü kültürün, rivayet kültürüne evrilmesi ve sonra da rivayet kültürünün yazıyla birleşmesi ise uzun yıllar almıştır. Rivayetin kendine özgü bir kültürü olduğu gibi yazının da kendine has bir kültürü oluşmuştur.

Kitab'a dayalı din olan İslam'ın yazı alanında kendine has bir kültür teşkil etmesi oldukça dikkat çekici bir durumdur. Bu kültür yazı, kalem/divit/kamış/timur, kalemdan/kubur, kalem kırıntısı/yonga, mürekkep, hokka, kâğıt üretimi, ciltleme, hat, hattat, muhakkik, sahaf, kütüphane, istinsah, tezhip, tezyin şeklinde toplumda çok sayıda bireyin içerisinde aktif olarak yer almasını gerektiren bir dizi etkileşimi barındırır.³ Başka bir yönüyle de yaşanan bu serüven, aktif olarak dile ve edebiyata da etki eder. "Mürekkep yalamak" denildiğinde bir kültür referansı olarak anlam ifade eder. Yazı için kullanılacak kamışı bir tek kez yontarak/*kat-ı vâhid* bir mushafı baştan sona bitirebilme başarısı göstermek, bereket ve başarı simgesi sayılır. Kalemin "söz önünde secdesi" ya da kâğıt üzerinde kayarken çıkardığı ses/*sarîr-i hâme*, sanatkâra ilham verir.⁴ Bu ses, Hz. Peygamberin miraç sırasında meleklerin kalemlerinden duyduğu sesle betimlenir.⁵ Kalem'e atfedilen önemden olsa gerek, İslam Tarihçilerine göre ilk yaratılan varlık, kalemdir.⁶ Kalem, Fuzûlî (ö. 963/1556) gibi pek çok şairin dert ortağı ve duygularının mütercimi olarak görülür.⁷ Hayatın pek çok sahasında görülen yazı ve yazı çerçevesinde oluşmuş kültürün köklerinin anlaşılması için tarihin ilk dönemlerine kadar inilmesi gerektiği pek tabidir.

İslam toplumunda yazının yaygınlaşmasını temin için çeşitli argümanların öne çıkarıldığı gözlemlenebilir. *Kitabetten* ve *kalem* gibi yazı malzemesinden ya da yazılı metinden/*kitab - sicil -suhuf* bahseden ayetler, ilk Müslümanların zihninde yazıya dair bir ilgi oluşturmuştur. Kur'an'da yer alan bu tür ifadelerin doğrudan yazı yazma eylemine dönük yorumlanması çok güç olsa da bunların yazıyı, yazı malzemesini ve yazılı metni teşvik eden bir esin kaynağı olarak benimsendiğini söylemek mümkündür.

Araştırmamızın temel konusu olan yazma eserlere/*mahtûtât* ve bunların dış unsurlarına özgü, bir yazın kültürünün olduğunu söyleyebiliriz. Tahkikin yöntemine ve şekline dair

¹ İbrâhim Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1947), 15.

² Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi [ve ma yenbagi fi rivayetihî ve hamlihi]*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994), 1: 293.

³ Hayrullah Saîd, *Mevsûatü'l-varrâka ve'l-varrâkîn fi'l-hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye* (London: Müessesetü'l-İntişari'l-Arabi (Arab Diffusion Company), 2011), 1: 127.

⁴ M. Uğur Derman, "Kalem", *İslâm Düşüncesi* 1/3 (1967): 161-176.

⁵ Buhârî, "Salât", 1.

⁶ Ziya Polat, "Klasik İslam Tarihçilerinin Kalem Anlatısı", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2017): 101.

⁷ Ali Aktan, "Osmanlı Vesikalarında Kullanılan Kağıt, Kalem, Mürekkep ve Nâmelerin Teçhizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1988): 227-237.

metodoloji belirleme çalışmalarının yirminci yüzyılda ilgi gördüğü ve bu alanda oryantalistler başta olmak üzere ilim adamlarının kaleme aldığı çeşitli eserlerin varlığı bilinmektedir.⁸ Yazma eser biliminin ilgi çekici olması, yazmaları konu edinen süreli yayınların da oluşmasına yol açmıştır.⁹ Ülkemizde, İlahiyat ve Edebiyat alanları başta olmak üzere akademik düzeyde, her hangi bir yazma eserin edisyon kritiği/ *tahkiki* şeklinde devam eden ya da tamamlanmış pek çok lisansüstü çalışma bulunmaktadır. Ancak aralarında tam bir yöntem birlikteliğinin sağlandığını söylemek mümkün değildir. Bu çerçevede ortak bir tahkik usulü oluşturmaya dönük olarak İsam tarafından yürütülen çalışmalar, dikkat çekmektedir. Yazma biliminin ülkemizde yeni dikkate alınan bir alan olması nedeniyle tahkik çalışmalarında ortak bir usul belirlenmesi ihtiyacı, bu makalenin ortaya çıkış nedenlerindedir. Bu çalışmada, yazma eser, yazma tahkiki, tahkikte dikkat edilmesi gereken bazı hususlar, yazma eserlerin temel nitelikleri, yazmalara ait kısaltmalar, *minhuvât* (*marginalia*) kayıtları başta olmak üzere yazmanın müellife aidiyeti ve *hardü'l-metin* (*colophon*) gibi şekle dair bir takım özellikleri ele alınacaktır. Bu yönüyle daha sonra yapılacak olan sipesifik çalışmalara ortak bir zemin oluşturulması amaçlanmıştır. Çalışmada örneklem olarak, bu makalenin yazarı tarafından daha önce edisyon-kritiği/ *tahkik* gerçekleştirilen risalelere yer verilecektir. Bu çerçevede elde edilen tecrübelerin, tahkik yapmak isteyen *muhakkikler* ile paylaşılması hedeflenmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: TAHKİK, MUHAKKİK, MAHTÛT VE KODİKOLOJİ

Yazma kültürünün çevresinde şekillendiği çeşitli kavramlar bulunmaktadır. Çalışmamızın bütünlüğü bakımından bu kavramlardan tahkik, muhakkik, mahtût ve kodikoloji kavramlarını kısaca ele alacağız.

1.1. Tahkik

Tahkik, onaylamak ve tasdik etmek anlamına gelen حَقَّقَ fiilinden türemiş bir mastardır. Tef'il babıyla ifade edilen حَقَّقَ الرَّجُلَ الْقَوْلَ ifadesi "Kişi, sözü tasdik etti" ya da "Bu sözün doğru/ *hak* olduğunu söyledi" anlamına gelir. İf'al babıyla ifade edilen الإِحْقَاق kelimesi ise ispat etmek anlamına gelir. Bir şeyi düzeltip sağlam hale getiren kişi, yaptığı işi أَحَقَّقْتُ الْأَمْرَ إِحْقَاقًا cümlesiyle ifade eder.¹⁰ Edebiyatımızda kullanılan "ihkāk-ı hak" ifadesi, *doğru olanı gerçekleştirmek ve yerine getirmek* anlamını ifade eden bir kalıptır.¹¹ Dolayısıyla bu kökten türemiş kelime ve kavramların, ortak anlamının *gerçeği ortaya koyma* olduğunu ifade edebiliriz. Buna göre tarihi bir kıymeti bulunan yazma bir eserin satırlarının doğruluğunu ve müellifine aidiyetini tespit etmek, bu anlamda gerçeği ortaya koymak yani *ihkāk* ve *tahkik*dir.¹²

Pek çok alanda yazma eserler tahkik/ *critical edition of manuscript* edilmiş olsa da bu kavramın mahiyetinin tanımlanması, yazma eser biliminin de alanının sınırlandırıcaktır. Tahkikin mahiyeti ile ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır. Kavramın modern dönemde yeni bir anlam kazandığını düşünen Abdusselâm Hârûn'a göre tahkik, "belli şartlarla yazma eserlerin metinlerinin netleştirilmesi için bu tür eserlere özel bir ilgi göstermek ve azami bir dikkat sarf etmektir. Bunun için aranan dört şart şunlardır: Eserin adını doğru tespit etmek, Müellifin

⁸ Şükrü Özen, "Metin Tenkidi' Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler", İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi (Sempozyum), 2009, 452.

⁹ Murat Şimşek - Mahmut Samar, "Elyazması Eserlere Dibâce ve Tahkikte Süreli Yayıncılık: Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (2018): 136.

¹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1: 339.

¹¹ İlhan Ayverdi, "İhkak", *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük = Kubbealtı lugatı* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 2: 1381.

¹² Adam Gacek, *Teşkâlidü'l-mahtûtî'l-Arabi: mu'cemü mustalahat ve bibliyucrâfiyye: mu'cemü'l-mustalahât*, trc. Murad Tedgut (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtati'l-Arabiyye (Institute of Islamic Manuscripts), el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm [ALECSO], 2010), 83.

adını doğru tespit etmek, Bu eserin müellife aidiyetini tespit etmek, Müellifin bıraktığı şekle en uygun ve yakın metne ulaşmak.”¹³

Beşşâr Avvâd Ma'rûf'a göre ise tahkik, “zapt ve ta'likten ibarettir”.¹⁴ Yani “ana metni tespit etmek/*zapt* ve üzerinde açıklama, düzeltme, delillendirme ve kaynaklarına ulaştırma yapma eylemidir/*ta'lik*.” Bu tanıma göre tahkik eylemi, metnin doğruluğunu ve müellife aidiyetini ispatlama/*tevsik*, ana metin hakkında gerekli açıklamalar yapma/*ta'lik*, düzeltme/*tashih*, delillendirme ve kaynaklarına ulaştırma/*ihkâm* eylemlerinden oluşmaktadır.

Bu bilgilerden yola çıkarak tahkiki şu şekilde tanımlayabiliriz:

“Tahkik, İslam medeniyetine ait her hangi bir yazma eseri, ulaşılabilen tüm nüshalarını değerlendirerek/*muğâbele* müellifin kaleminden çıkan metne en yakın bir şekilde tek bir metin ortaya koyma ve bu ana metnin dayandığı kaynakları, ayet, hadis ve şiir gibi alıntılarını/*iktibas* tespit ederek günümüze kazandırma eylemidir.”

Günümüzde müstakil bir ilme/disipline dönüşen tahkik, metnin en doğru şeklini tespitini hedeflemektedir. Bu noktada tahkik kelimesini tanımlarken kullandığımız “müellifin kaleminden çıkan metne en yakın bir şekilde tek bir metin ortaya çıkarma” ifadesinin bilinçli bir tercih olduğunu ifade etmeliyiz.¹⁵ Zira bir müellifin bizzat kaleminden çıktığı bilinen, bir müellife aidiyeti kesinlik taşıyan ve ilk yazıldığı andan itibaren içeriği korunmuş bir metin, tahkik ilminin öncelikli konusu değildir. Bu eser, zaten elimizde mevcut olacağından bundan çoğaltılmış/*istinsâh* diğer nüshaların incelenmesi, metnin tarihi süreç içerisinde korunmuşluğunu pekiştirme ve üzerine haşiye olarak eklenen kayıtları tespit etme olanağı sağlar. Tahkik, bir müellife nispet edilen bir eserin pek çok nüshasının karşılaştırılmasıyla gerçekleşen bir eylemdir (stemma/soyağacı).¹⁶ Müellif nüshası olarak adlandırılan bir metnin tahrininin yapılarak istinsahının gerçekleştirilmesi, diğer nüshaların sıhhatini tespit etme imkânı sağladığından bu yönüyle metni günümüze kazandırma/*tebyiz* ve aktardığı bilgilerin doğruluğunu tespit etme/*tahrir* bakımından tahkik ilminin konusuna dâhil olabilir.¹⁷

1.2. Muhakkık

Tahkik ile aynı kökten türeyen *muhakkık* kelimesi, *ism-i fâil* kalıbıdır ve tahkik işini yapan kişi için kullanılır. İslam ilimlerinin genelinde kullanılan *tahkik*, “Bir meseleyi delilleriyle ispatlamak” demektir¹⁸ ve bu işi yapana *muhakkık* denir. Bu itibarla Felsefe, Arap Dili,¹⁹ Fıkıh ve Kelam başta olmak üzere pek çok ilimde²⁰ *muhakkık âlim* ifadesi “meseleleri delilleriyle ispatlayan bilgin” için kullanılır.²¹ Bir işi inceden inceye araştıranları ifade etmek için Türkçe’de *tahkik erbâbı* ifadesi de kullanılmaktadır.²² Mesela Tirmizî (ö. 639/1241), Nevevî (ö. 676/1277), Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355) ve Teftâzânî (ö. 792/1390) *muhakkık âlim*

¹³ Abdüsselam Muhammed Harun, *Tahkikü'n-nusus ve neşruha* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1998), 42.

¹⁴ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *Zabtü'n-nas ve't-ta'lik aleyh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 7.

¹⁵ Suat Donuk, “Fazla Sayıda Yazma Nüshası Bulunan Hacimli Bir Eserin Nüsha Ailesinin ve Tenkitli Metnin Kurulması Hakkında Değerlendirmeler: Kühü'l-Ahbâr Örneği”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10/21 (2018): 117.

¹⁶ Paul Maas v.dğr., *Stemmatik: tenkitli metin neşrinde soy-ağacı yaklaşımı*, trc. Murteza Bedir (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 74.

¹⁷ Kasım es-Samerrai, *The critical editions of manuscripts: past, present and future* (London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasî'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2013), 25.

¹⁸ Seyyid Şerîf Curcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985), 55.

¹⁹ Ebû'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, “Zkn”, *Mu'cem Meğâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 3: 17.

²⁰ Eyyub b. Musa el-Hüseynî Ebû'l-Beğâ el-Kefevî, *el-Külliyat: mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk el-lugaviyye*, thk. Adnan Derviş ve Muhammed el-Misri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998), 296.

²¹ Ebû'l-Beğâ el-Kefevî, *Külliyât*, 30, 34, 37, 45, 162.

²² İlhan Ayverdi, “Tahkik”, *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük = Kubbealtı lügatı* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 3: 3033.

olarak anılanlardandır. Bununla birlikte modern bir disiplin haline dönüşmeye başlayan tahkik literatüründe, yazma bir eseri tahkik kurallarına bağlı kalarak günümüze kazandıran kişiye *muhakkık* adı verilmektedir.²³

Tahkikin kök anlamından yola çıkıldığında “meseleleri delillerle ispat etme” şeklindeki tanımlama, yazma eser incelenirken de geçerlidir. Buna göre muhakkık, bir yazmayı müellifine isnad ederken hem metnin kendisini hem de müellife aidiyetini delillerle ispat eden kişi olmaktadır. Kelimeyi, lafzın bu yönüne işaret ederek kullanan Câhiz (ö. 255/869), şöyle demektedir:

“Geçmiş asırlarımızın her devrinde, kendilerinden önce yazılan kitapları okuyan ve erbabına okutan *muhakkık* ulemâ olagelmıştır.”²⁴

Görüldüğü gibi *muhakkık*ın dikkat çeken niteliği, eski eserler üzerinde çalışmasıdır. Bunun yanında bu okutma eylemi, metnin doğrulanmasını ya da tashihini göz önünde bulunduran bir eylemdir. Muhakkık, yazma eseri incelerken metnin içerisindeki hataları ve yazım yanlışlarını düzeltmekle de sorumlu olduğundan bir anlamda Câhiz’in işaret ettiği eylemi gerçekleştirmiş olmaktadır.

Muhakkık’ın sadece nüshaları karşılaştırarak metni tespit eden kişi olmadığını belirtmek gerekir. Muhakkık aynı zamanda metinde yer alan dil hatalarını da *tashih* eden kişi rolündedir. Arapça’da fiile özel kullanımı olan harf-i cerler ve cinsiyet farklılığına işaret eden fiil kiplerine zamirler, müellif tarafından ya da nüshayı çoğaltan hattat/*müstensih* tarafından hatalı kaydedilmiş olabilir. Bu tür hatalı kullanımlar, muhakkık tarafından düzeltilir. Yine kıraat farklılıklarının dikkate alınması gereken bir metinde bir ayet harekelenirken hangi kıraatın esas alınması gerektiğine dikkat eder. Cahiliye dönemine ait şiirleri, divanlardan bularak doğru şekilde aktarılmasını sağlar.²⁵ Müellifin alıntı yaptığı eserleri bulur ve bunlardaki bilgiler ile müellifin iktibaslarını karşılaştırarak doğruluğunu tespit eder. Bu kaynakları dipnotlandırır. Dolayısıyla muhakkık aslında ikinci bir okuma ve tashih görevi de yapmış olur. Ancak tüm bunları yaparken müellifin eserinin orijinalliğini korur ve fikirlerine müdahil olmaz.

1.3. Mahtût

Yazma eser anlamında kullanılan mahtût/*manuscript* kelimesi, yazma ve alamet koyma anlamındaki Arapça hatt/*خط* masterından türemiştir ve yazı, çizgi, yol anlamına gelir.²⁶ “Arap yazısını estetik ölçülere bağlı kalarak yazma sanatı” anlamında *hüsn-i hat* kavramı kullanılır.²⁷ Bu kelimenin *ism-i mef’uû* olan *mahtût* kelimesi ise *yazılan şey* anlamına gelir. Kelime, matbaanın kurulmasından sonra *matbu* eserlerle diğer eserleri ayırt etme amacıyla ortaya çıkmış bir isimdir. Öyleyse *mahtût*, her hangi bir şekilde matbaa teknikleriyle matbu hale dönüşmemiş olan el yazması esere denir.²⁸

Kelimenin türediği *حَطَّ* fiili, Kur’an’da *وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ* “Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi/*sağ* elinle yazabiliyordun” (el-’Ankebût 48/29) ayetinde “kalem gibi bir yazı malzemesi kullanarak yazı yazma” anlamında kullanılmıştır. *Sağ*

²³ Ahmed Şevki Binbin - Mustafa Tûbî, “Muhakkık”, *Mustalahâtü'l-kitabi'l-Arabiyyi'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)* (Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005), 318.

²⁴ Ebû Osman Amr b Bahr b Mahbub el-Kinani el-Leysi Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1964), 1: 338.

²⁵ Gotthelf Bergstrasser, *Usulu nakdi'n-nusus ve neşri'l-kütüb*, trc. Muhammed Mehdi Bekri (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaike'l-Kavmiyye, 1969), 45.

²⁶ Ebû'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, “Htt”, *Mu'cemu Meķāyisi'l-Luga*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 2: 154.

²⁷ M. Uğur Derman, “Hat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 427.

²⁸ Mustafa et-Tûbî, *Min ecli dirâse hafriyye li'l-mahtûti'l-arabiyye: Muhâvelât tatbikiyye fi 'ilmi'l-mahtûtât* (Kahire, ts.), 13.

el ifadesi, yazı yazan insanların genel niteliğini ifade etmek amacına dönüktür. İbn 'Âşûr'a (ö. 1973) göre *sağ el* ifadesi, yazma eylemini tekit etmek için kullanılmıştır.²⁹ Arapça'da *sağ el*, çaba gösterme ve güç kullanma anlamlarını da barındırır (ez-Zümer 39/67).³⁰ Bu yönüyle *sağ el ile yazı yazamama* ifadesi, bu niteliği gerçekleştirebilecek güçten yoksun olma anlamında da kullanılmış olabilir. Bununla birlikte ayette yer alan *hat* ifadesinin, Kur'an'a ait bir kavramdan esinlenerek İslam yazı sanatında çok geniş bir manaya gelecek şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla *hat* ifadesi, her türlü bilgi yazımı için kullanılabilirken zamanla *hattatlar* marifetiyle bir tür sanata dönüşmüştür. Ancak modern dönemde *hat* ile *mahtût* kelimesi ayrılmış, *hat*, hattatın yaptığı sanatsal eylemin adı olurken³¹ *mahtût*, matbu olmayan el yazması eserler için kullanılır olmuştur.³² *Muhakkıkan tahkik* eylemine konu olan şey, *mahtût*ur.

1.4. Codicology/Kodikoloji

"Yazma eserler bilimi" şeklinde tanımlanabilecek *codicology/kodikoloji*, kitap/*codex* ve bilim/*logos* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur.³³ "Somut bir veri olarak yazmalar üzerinde çalışmalar gerçekleştiren bilim"³⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Kâğıt üretimi, mürekkep, ciltleme, cilt ve kitap kapağı, fasikül ve fasikül dikimi, sayfa dizgisi ve tezhibi, ta'lik ve haşiye, kâğıt alım-satımı, kitabın vakf edilmesi gibi pek çok açıdan yazmayı inceleyen bilim dalı olarak görülmektedir. Dolayısıyla metnin iç unsurları *tahkik*in işiyken, metnin dış unsurları kodikolojinin alanına girmektedir.³⁵

Kodikoloji, eserin kaleme alınışından günümüze ulaşmaya kadar geçirdiği evrelerin ve değişikliklerin tamamını bilimsel olarak tanımlamaya çalışır. Yazmanın nasıl, nerede ve ne zaman yazıldığı, niçin kaleme alındığı, müellifinin kim olduğu, şahıs kütüphanesindeye ya da bir şahsa aitse/*temlik kaydı* bu sürecin nasıl tamamlandığı, üzerinde yazılan *şerh*, *hâşiye* ya da *ta'lik*lerin metne nasıl katkı sağladığı ya da metin üzerindeki tespitlerinin sıhhatli olup olmadığı ve son olarak yazmanın metne aktarım süreçlerinin doğru/objektif tamamlanıp tamamlanmadığı sorunlarıyla ilgilenir.³⁶ Kodikoloji'nin cevap bulduğu sorular pek çok ilim dalına da katkı sağlar.³⁷

Günümüzde bir metnin yazıldığı dönemi tespit etmek için çeşitli yeni yöntemler denenmeye çalışılmaktadır. Bu yöntemlerden biri, Sanat Tarihi'nin verilerinden yararlanmaktır. Buna göre bir kâğıtta kullanılan mürekkep, mürekkebin rengi, kâğıdın türü, yazının şekli gibi bazı bilgilerden istifade edilir. Mesela Müslümanların *Mushaf* yazarken yeşil rengi hangi tarih aralığında kullandığı belirlenir. Dolayısıyla yeşil renk kullanılan bir yazının bu tarihten sonra yazıldığı rahatlıkla anlaşılır. Tarih tespitinde uygulanmaya ve geliştirilmeye

²⁹ Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 21: 11.

³⁰ Ebü'l-Hasan Saîd b Mes'ade el-Mücaşîi Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1990), 2: 497.

³¹ M. Uğur Derman, "Hattat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 493.

³² Ahmed Şevki Binbin - Mustafa Tûbî, "Mahtût", *Mustalahâtü'l-Kitabi'l-Arabiyyi'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)* (Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005), 320.

³³ Jacques Lemaire, *Medhal ila ilmi'l-mahtûtât = Introduction a la codicologie*, trc. Mustafa Tûbî (Mera-keş: et-Tibaatü'l-Varakati'l-Vataniyye, 2006), 25.

³⁴ et-Tûbî, *Muhâvelât tatbikiyye fi 'ilmi'l-mahtûtât*, 13-15.

³⁵ Cihan Okuyucu, "'Tenkitli Metin' Çalışması ile İlgili Fikirlerim", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi (Sempozyum)*, 2009, 443.

³⁶ Fatih Rukancı, "Kültürel Mirasın Gelecek Kuşaklara Aktarılması ve Tanıtımında Yazma Eser Kütüphaneciliği", *Erdem: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 74 (2018): 108-109.

³⁷ Lemaire, *Medhal ila ilmi'l-mahtûtât*, 35-36.

çalışılan bir diğer yöntem, bir sayfanın/ varakyazıldığı tarihi, radyokarbon (*carbon-14*) yöntemiyle belirlemeye çalışmaktır. Ancak bu yöntemin kesin sonuçlar verebilmesi için henüz erken olduğunu ifade etmeliyiz.³⁸

Buraya kadar ele aldığımız *tahkik*, *muhakkik*, *mahtût* ve *kodikoloji* kavramları, yazma kültürünün ana kavramlarını oluşturmaktadır. Yazma kültürü ile ilgili olan diğer kavramlar, bu temel kavramlar çerçevesinde şekillenmektedir. Ele aldığımız bu kavramlar dışında yaygınlık kazanmakta olan bir teknik daha söz konusudur. Restorasyon/ *termîm* olarak anılan bu yöntem,³⁹ metnin içeriğinden daha fazla sayfayı korumaya, tamir etmeye veya kitabın cildini elden geçirmeye dönük işlemleri ifade eder.⁴⁰ Eserlerin aslının korunması için de dijital kopyaları çıkarılmakta ve eseri incelemek isteyen kişilere eserin aslı değil elektronik ortamdaki kayıtları verilmektedir.⁴¹ *Termîm* olarak anılan bu kavram,⁴² metnin dış unsurlarıyla ilgili öneme haiz olup⁴³ bu makalede ele alınmayacaktır.

2. İSLAM İLİM KÜLTÜRÜ VE YAZMA İLİŞKİSİ

Tarih alanında elde edilen –mesela *sikke* ya da *silah* gibi- bir objenin arkeolojiye ait bir bulgu olması bir yana asıl ifade ettiği anlam, insanlığın yaşamına dair bir bilgiyi barındırıyor olmasıdır. Bazen bu tür bir buluntu ya da kalıntı, görünüşü ya da mahiyeti küçük olsa da önemli bir bilgiyi yansıtabilir. Pekâlâ, bir toplumun ekonomik gelişimini yansıttığı gibi kültür düzeyini de gösterebilir. Bu itibarla İslam ilimlerinin arkeolojisinin ya da başka bir ifadeyle tarihi verilerinin yazmalar/*mahtûtât* olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Tarih bilimi için Arkeoloji ne kadar önemliyse İslam ilimleri/ilahiyat için de yazmalar aynı derecede mühimdir.

İslam ilim geleneğindeki yazı kültürünün Kur'an'da yer alan *nüşa*, *suhuf*, *varak* ve *kırtâs* kelimelerinden ilham alınarak tesis edildiğini söyleyebiliriz:

Nüşa, *istinsâh* ve *nesh* kelimeleri aynı kökten türemiştir. “Bir metnin kopyasını çıkartmak ve çoğaltmak” anlamında kullanılan *istinsâh* kelimesi, Kur'an'da yer alan ve “ilga etmek” anlamında kullanılan *nesh* kelimesi ile ilintilidir (el-Hâc 22/52). Kur'an'da Hz. Musa'nın öfkeleniği sırada elinden attığı tabletlerden/*elvâh* bahsedilirken aynı kökten türeyen *nüşa* kelimesi kullanılmıştır (el-A'râf 7/154). Bununla, kırılan Tevrat metninin yeniden yazılmış şekli ve asıl metinden çıkarılan kopya anlamı kastedilmiştir. Nüşa, *ism-i meful* anlamında kullanılmıştır.⁴⁴ Kodikoloji'nin *nüşa* kelimesiyle kastettiği, tam olarak bu anlamdır ve İslam ilimlerinde ayetteki bu kullanımdan esinlenilmiş ve asıl metinden kopya edilerek çoğaltılan ikinci metne *nüşa* adı verilmiştir. Dolayısıyla bir yazma eseri kaleme alan kişiye *müellif* denirken bu eserin kopyasını çıkaran hattata da *müstensih* adı verilmiştir. Kûfe'de ortaya çıktığı düşünülen Kûfi hattından sonra *aklâm-ı seb'a* arasında yer alan yazı

³⁸ M. Saifullah v.dğr., “Radyokarbon (Carbon-14) Tarihleme Yöntemi ve Kur'an Yazmaları”, *Bilimname*, trc. Mehmet Dağ 5/13 (Şubat 2007): 192.

³⁹ Mustafa Mustafa es-Seyyid Yusuf, *Sıyanetü'l-mahtutat ilmen ve amelen* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2002), 140.

⁴⁰ Abdüsettar Halvecî, *el-Mahtûtü'l-Arabi: el-kitabü'l-haiz ala Caizeti'l-Melik Faysal el-Alemiyye li'd-dirasati'l-İslamiyye am 1198 m* (Cidde: Mektebetu Misbah, 1989), 247.

⁴¹ Yusuf, *Sıyanetü'l-mahtutat ilmen ve amelen*, 216.

⁴² Ahmed Urve, *Meâyîru hıfz ve termîmi'l-mahtûtâtî'l-arabiyye* (Master, Câmiatü Kusanfîne 2 Abdulhamîd Mehri, 2016), 15-30.

⁴³ Seyyid Bessâm Dâğıstânî, “el-Muâlece-tü'l-kımyâyye lievrâki'l-mahtûtât”, *Sınâatü'l-mahtûtî'l-Arabiyyi'l-İslami mine't-termîm ile't-teclîd* (Dübe: Merkezu Cum'a el-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türäs, 2001), 455-462.

⁴⁴ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucühi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud v.dğr. (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998), 2: 515.

türlerinden/ *font* olan *nesh hattı* da bu kökten türemiştir. Bu yazı stilini kullanana da *nessâh* adı verilir.⁴⁵

Osmanlı döneminde yazma alım satımı ile uğraşan kişiler için kullanılan *sahaf* ifadesi, *sayfa* (*es-sahîfetü*) ifadesiyle ilişkilidir. Yazmalarla ilgili kullanılan bu kelime, Kur'an'da bahsedilen *İbrâhim'in ve Mûsâ'nın sahifeleri* ifadesinden mülhemdir (el-Â'lâ 87/19). "Diyet, esirlerin serbest bırakılması ve Müslümanın kâfire karşı kısas edilemeyeceği" hükümlerini içeren "Ali b. Ebî Tâlib'in sahifesi", *yazılı yaprak/varaka* olarak tanımlanır.⁴⁶ Misallerden anlaşıldığına göre *sahîfe* kelimesi, kâğıdın hammaddesinden ya da bizzat kendisinden daha çok kâğıdın içerdiği mesajı ya da hükme işaret eden bir kullanımdır. Kelime, kodikolojide ise her hangi bir yazma kitabın ya da risalenin sayfası anlamında kullanılmaktadır. Kâğıdı ifade etmek için kullanılan diğer bir kelime ise *varaktır*. Ancak her iki örnekte de görüleceği üzere *sayfa/sahîfe* ile daha çok içerisinde malumat bulunan kâğıda ve kâğıdın içerisindeki bilgiye işaret edilirken kâğıdın kendisine işaret için *yaparak/varak* kelimesi kullanılmıştır. *Varak* kelimesi, Kur'an'da *ağacın düşen yaprağı* (el-En'am 6/59) ve *cennetteki yapraklar* (Tâhâ 20/121) anlamında kullanılmıştır. Aynı kelimedenden türeyen *verik* ise *para* manasındadır (el-Kehf 18/19). Müfessirler, Ashâb-ı Kehf ile ilgili kullanılan *verik* ifadesinin *dirhem*⁴⁷ ya da *gümüş sikke* olduğu ve sikkenin üzerinde kralın suretinin bulunduğu kanaatindedirler.⁴⁸ *Verik*'in gümüş sikke olarak yorumlanmasının nedenlerinden biri, Arfece b. Es'ad'ın Külâb Savaşı'nda kaybettiği burnu için gümüş/*verik* bir protez yaptığını dair rivayettir.⁴⁹ Dolayısıyla *varak* kelimesinin metnin içeriğinden çok metnin yazıldığı malzemeye dair bir kullanım olduğunu ifade edebiliriz. Bundan dolayı bir risalenin sayfa adedi sorulurken "kaç *varak* olduğu" cümlesi kullanılır ve bununla katlanarak ortadan dikilmiş bir kâğıdın her iki tarafı aynı anda kastedilir. Kelimenin kâğıt/*varaka* kökünden türemiş şekli olan *verrâk* ifadesi ise daha çok ortaçağ İslam toplumlarında *kitapçılık* işiyle uğraşan kişinin adı olarak kullanılmıştır.⁵⁰ Mesela *el-Firhrîst* adlı eserin yazarı Nedîm (ö. 385/995), kitapçılık yaptığı için *verrâk* olarak tanınmaktadır.⁵¹

Kur'an'da yazılı malzeme için kullanılan kelimelerden biri de *kirtâstır* (el-En'am 6/7). *Kirtasiye* kelimesinin menşei budur. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'ye (ö. 1095/1684) göre ayette geçen *kirtâs*, kısaca *kitap yaprağı* demek olup⁵² "sadece yazılı olan kâğıda *kirtâs* denir. Yazılı olmayan kâğıda *kirtâs* denmez. Silinmiş bir yazının üzerinden geçilerek elde edilmiş yazı sahifesine de *kirtâs* denmeyip *tırs*/palimpsest adı verilir."⁵³

Kur'an'da yer almamakla birlikte yazma ve ciltçilik kültüründe önemli olan kullanımlardan biri de *fasikül/kürrâse* (*quire*) kelimesidir.⁵⁴ Zemahşerî'ye (ö. 538/1143)

⁴⁵ M. Uğur Derman, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 1-3.

⁴⁶ Buhârî, "İlim", 39.

⁴⁷ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Mu'esse-setu't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 2: 579.

⁴⁸ Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 21: 104.

⁴⁹ Tirmizî, "Libâs", 31.

⁵⁰ İsmail E. Erünsal, "Sahaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 504.

⁵¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedim, *el-Fihrist* (London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2009), 1/1: 13.

⁵² Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyât*, 741.

⁵³ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyât*, 737.

⁵⁴ Adam Gacek, *el-Merci' fi ilmil-mahtutati'l-Arabiyye* (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye (Institute of Arabic Manuscripts), 2016), 357-361.

868 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

göre on varak, bir kürrâseyi oluşturur.⁵⁵ Yani on varak ortadan katlanarak dikildiğinde toplamda kırk sayfalık bir fasikül oluşmaktadır. Karahisarî (ö. 968/1560) kürrâseyi "mushaf ve kitap eczalarından bir cüz ve defter. Cemi *kürrâs* ve *kerârîs* gelir" şeklinde tanımlamıştır.⁵⁶ Kefevî'ye göre *kürrâse* kelimesinin kök anlamı, bilgi/*ilim*dir ve bundan dolayı, bilgi barındıran sayfalar bu kelime ile isimlendirilmiştir. Ancak *kürrâsenin*, üst üste eklenmiş yazılı metinler; *varakın* ise bir birine dikilmiş ve yapıştırılmış yazılı metinler olduğunu düşünenler de bulunmaktadır.⁵⁷ Ayrıca kavram, ilk/*kadîm* yazma Kur'an fasikülleri için özel olarak kullanılmıştır.⁵⁸ Binaenaleyh varaklar/*evrâk* birleştirilince fasikül/*kürrâse* oluşmaktadır. Kürrâseler/*kerârîs* üst üste eklenerek dikilmekte ve böylece kitabın iç kısmı hazırlanmış olmaktadır.

Bu bilgilerden yola çıkarak şu genel değerlendirmeyi yapabiliriz: Kâğıtlar iki yaprak olacak şekilde ortadan dikilmektedir. Bu dikilen ve toplamda dört tarafı kullanılmış olan kâğıt, *varak* olarak adlandırılmaktadır. Her iki taraf beraberce *sâhife* olarak tanımlanmaktadır. Varaklar üst üste konularak ortadan dikilmektedir. On varak içe içe geçirilip ortadan dikilince *kürrâse* oluşmaktadır.⁵⁹ Her kürrâse on varak, yirmi sahifedir. Kürrâselerden yeteri kadar üst üste eklenip bir birlerine dikilir.⁶⁰ Ardından bu kürrâseler ciltlendiğinde ise kitap tamamlanmış olmaktadır.⁶¹ Günümüzde bu tekniğin geleneksel olarak yaşatıldığı çeşitli ülkeler bulunmaktadır.⁶²

*Şekil 1. Varakların Ortadan Dikilmesi, Kürrâselerin Oluşturulması ve Birleştirilerek Kitabın Hazırlanması*⁶³

Kitap hazırlık sürecinin ilk şekillerini Kur'an'ın mushaflaşma sürecine kadar götürebiliriz. Kur'an'ın mushaflaşma sürecinde bireysel Mushafların varlığı ve yazıldığı bilinmektedir. Bu durum, sonraki devirlerde her talebenin okuyacağı metni bizzat kendisinin *istinsah* etmesiyle devam etmiştir. Bir nüshaya ihtiyacı olan kişi, sahaflar çarşısına giderek bu

⁵⁵ Zemahşerî, "Krs", *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 2: 129.

⁵⁶ Mustafa b. Şemseddin el-Karahisarî Ahterî, "Kürrâse", *Ahter-i kebir* (İstanbul: Dârü't-tibâati's-sultaniyye, 1256), 510.

⁵⁷ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyât*, 770.

⁵⁸ Gacek, *Tekâlidü'l-mahtûti'l-Arabi*, 267.

⁵⁹ Reşid İnani, ed., *Dirasetü'l-mahtutâti'l-İslâmiyye beyne'l-i'tibarati'l-madde ve'l-beşer* (London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 1997), 102-105.

⁶⁰ Flavio Marzo - Rolf Killius, "Sewing the Bookblock", erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=2dAR1sANHmE>

⁶¹ Flavio Marzo - Rolf Killius, "Making an Islamic Style End Band", erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=lexTmmSxpZg>

⁶² Amin Safaripour, "Persian traditional crafts: Traditional Bookbinding", erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=XgQ-x-1hRQ4>

⁶³ "www.thebookhut.co.uk", erişim:06 Ekim 2019, <https://www.thebookhut.co.uk/islamic-bindings-instructions/>

eserin istinsahını talep eder. Yoğun ilgi gören eserlerin kopyaları, *saha*larca hazır bulundu-rulmaktadır. Nüshası bulunmayan ve çoğaltılmak istenen bir eserin krrseleri, sahaflar tarafından paylaşılr ve hızlı bir şekilde çoğaltılır. Bazen farklı yazarlara ait kısa risaleleri bir ciltte toplamak isteyen bir müşteri de bulunabilir. Bu durumda içerisinde farklı ilimlere ait risalelerin bulunduğu *krrseler*, ciltlenerek hazırlanır ve genellikle ilk sayfaya tüm risalelerin adları yazılır. Bu duruma dikkat edilmediği takdirde risalelerin müellifleri karıştırla-bilir.

3. YAZMA TAHKİKİNDE DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN BAZI ESASLAR

Yazma bir eseri tahkik etmek, eski bir kğitta/ *varak* bulunan Arapça, Farsça ya da Türkçe bir metni okumaya çalışarak üzerindeki yazıları bilgisayarla yeniden yazma ameliyesi olarak basite indirgenemez. Bilakis tahkik, bütün bir ilim tarihini göz önünde bulundurarak metnin her harf ve kelimesini dikkatle ve özenle seçerek anlama ve okuma eylemidir. Bu an-lama ve okuma ameliyesi gerçekleştirilirken nüshanın seçiminden müellifin kimliğine ve met-nin içeriğine kadar uzanan bir dizi kuralın göz önünde bulundurulması gerekir. Bunlara uyulamadandan llettyin gerçekleştirilen okumalar, muhakkık için zaman ve emek israfına yol açar. Buna ilaveten tahkik edilmiş metni ele alarak yorumlayan ve bu metinden bilimsel makaleler ya da tezler hazırlayan araştırmacılar için –bazen- telafisi önlenemez hataların söz konusu edilmesine neden olur.

Muhakkıklar, tahkik süresince eseri ortaya çıkarabilmek için emek sarf ederler ve vakitlerinin önemli bir kısmını bu içe ayırırlar. Fakat bazen bu çalışma ve emek, hak ettiği doğru sonucu ortaya çıkaramaz. Çünkü muhakkık, için başından tamamlanmasına kadar önemli olan bir ya da birkaç hususu ihmal etmiştir. Bu ihmal, yanlış eser seçimi ile ilgili olabileceği gibi yanlış nüsha seçimi, sayfa eksikliği, cümle düşmesi/ *sakt* ve ekleme/ *der* gibi metnin içeriğine dair önemli hususları tespit edememe ya da metni yanlış okuma gibi bireysel yanlışlıklardan kaynaklanabilir.

Bazen bu ihmale, muhakkığın dışında bir amil sebep olabilir. Ana metne, yazarın muarızı –ki bunlar genelde farklı ekollere/ *mezhib* ve *fırak* mensupturlar- kişilerin kasti müdahaleleri söz konusu olabilir. Muhakkığın iyi bir okuyucu olarak bütün bunları tespit et-mesi gerekir. Muhakkığın tüm ekleme ve tashifleri ayıklayabilmek için bazen terimlerden yararlanması gerekir. Bilindiği gibi İslam ilimlerine ait terimler, bazı tartışmaların ardından genel kabul görmüş ve ardından da لا مُشَاخَاةٌ فِي الْإِصْطِلَاحِ "İstilahta tartışma olmaz" denilerek⁶⁴ kavramlar netlik kazanmıştır. Mesela *i'rb* kelimesi, Arapça'da *cümle yapısı* anlamında kullanılırken Syt'nin (. 911/1505) aktardığına göre ilk dönemlerde *Kur'an tefsiri* ma-nasında kullanılmıştır.⁶⁵ Diğer İslam ilimlerine ait alanlarda da kavramların kullanımına dair örnekler bulunmaktadır. Dolayısıyla hicri sekizinci asırda netleşen bir kavramın ikinci asırda terim olarak kullanılma olasılığı bulunamayacağından metne bir müdahale yapıldığı anlaşıla-bilir.

Tahkik sırasında herhangi bir emek zayinin olmaması için yazma tahkikinde uyulması gereken temel esasların iyice incelenmesi gerekir. Bu esasların bir kısmı şunlardır:

3.1. Kitabın Adının ve Müellifinin Doğru Tespiti

Herhangi bir eserin tahkikine karar verildikten sonra yapılması gereken, eserin mel-lifinin kim olduğunu ve eserin adının tam olarak ne olduğunu tespit etmektir. Tahkik edilecek eserin, kütüphane kataloglarında ya da fihristlerde kayıtlı görülmesi, yeterli değildir. Zira çeşitli teknik aksaklıklardan dolayı eserin ismi ya da yazarın ismi yanlış yazılmış olabilmektedir. Sık karşılaşılan karışıklardan bazılarının şu nedenlerden olduğunu söyleyebiliriz:

⁶⁴ Eb'l-Beķ el-Kefev, *Klliyyt*, 970.

⁶⁵ Eb'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Eb Bekr Syt, *el-Itķn fi 'ulmi'l-Kur'an* (Kahire: Dr'l-Hads, 2004), 2: 343.

870 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

1. İsim benzerliğinden dolayı müellifler karıştırılabilmektedir. Mesela Râzî ve Neseff gibi nispetlere sahip kişiler arasında sıklıkla karışıklıklar yaşanabilmektedir. Diğer örnek olarak Hâdimî nisbesi ele alınabilir. Konya'nın Hâdim ilçesine nispetle anılan üç kişi bulunmaktadır. Bunların ikisi baba ve oğuldur. Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (ö. 1176/1762), İbn Sînâ'nın İhlas Suresi üzerine hâşiye kaleme almıştır. Oğlu Abdullah Hâdimî (ö. 1192/1778) tıpkı babası gibi ilim sahibi, sufi ve müftüdür. Aynı zamanda *İhlas Suresi Tefsiri* başlıklı bir çalışması da yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur. Çoğu zaman bu iki kişi karıştırılarak fihristlere tek bir kişi gibi kaydedilebilmektedirler. Ancak iki ayrı kişi ve iki ayrı *İhlas Suresi Tefsiri* risalesi söz konusudur.⁶⁶ Hâdimî olarak anılan diğer bir kişi ise *Hulâsatü'l-beyân* tefsirinin müellifi Mehmet Vehbî Efendi'dir (ö. 1949).

2. İsmın hatalı olarak yaygınlık kazanmasından dolayı karışıklıklar olabilmektedir. Mesela yazma eserlerin tespitinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve bibliyografya eseri olan *el-Fihrist*'in müellifi, *İbnü'n-Nedîm* (ö. 385/995) olarak tanınmaktadır. Ancak müellifin ismi, *Nedîm* şeklindedir.

3. Tabaqât kitaplarında bazı müelliflerin eserlerinin bir bölümü, ayrı bir kitap gibi tanımlanabilmektedir. Bu duruma dikkat edilmeden yapılan bir tahkik, elbette tekrar olacak ve bu da emek zayine yol açacaktır. Mesela İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib* adlı eserinin bir bölümünün adı, *Kitâbu Takvîmü'l-lisân*'dır. Bu bölümde, konuşma dilindeki yanlışlar ve bunların doğru şekilleri ele alınmıştır. Ancak Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) *Takvîmü'l-lisân*'ı müstakil bir çalışma olarak tanıtmaktadır.⁶⁷ Büyük ihtimalle kendi ihtiyacına göre çeşitli metinleri bir araya getirmek isteyen bir kişi, öneminden dolayı sadece bu bölümü bir risale olarak yazdırmış ve sonraki asırlarda bu risaleyi görenler, müstakil bir kitapla karşılaştıklarını düşünmüşlerdir. Dolayısıyla araştırmacının ele aldığı yazmanın ilimler tarihindeki yerini çok iyi bilmesi ve yazarının tüm eserlerini etraflıca tanınması gerekir.

4. Bir müellife yanlış eserin nispet edilmesi söz konusu olabilmektedir. Bu durum fihristlerdeki *fehâris* ya da *tabaqât* kitaplarındaki isim benzerliği gibi teknik yanlışlarından kaynaklanabileceği gibi çeşitli fırkaların bir esere olan ilgiyi arttırabilmek için meşhur yazarlardan birinin ismini kullanmasından da kaynaklanabilir. Araştırmacının buna dikkat etmesi gerekir. Örneğin ilk dönem halifeleri inceleyen *el-İmâme ve's-siyâse* adlı eser, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'ye nispet edilmektedir.⁶⁸ Ancak kendisine ait olmadığı, içindeki alıntılardan anlaşılmaktadır.

5. *Fihristler*, *tabaqât* ve *ricâl* kaynakları, bir eserin ya da risalenin ismini değişik şekillerde verebilirler.⁶⁹ Muhakkık, tümünü incelemeli ve ismi tespit ederken şu hususa dikkat etmelidir: Müellifler, eserlerini adlandırırken içeriği başlığa yansıtmaya çalışırlar. Dolayısıyla harekesi/*zapt* tespit edilemeyen okumalarda kitap başlıklarının sestesiz olması yanında içeriğin başlığa yansıtılması esasının da göz önünde bulundurulması yararlıdır. Mesela Ebüssuud Efendi'nin *Ma'âküdü't-tirâf fi evveli sureti'l-Feth mine'l-Keşşâf* adlı risalesinin⁷⁰ isim tespitini inceleyelim:

⁶⁶ Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müderris Bir Sufî Muhammed Hadimi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Hikmetevi Yayınları, 2016), 30-58; Kaşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda fıkıh usulü çalışmaları: Hadimi örneği* (İstanbul: Mizan Yayınevi, ts.), 184-187.

⁶⁷ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beirut: Dâru't-turâsi'l-arabi, 1971), 1: 470.

⁶⁸ Avni İlhan, "el-İmâme ve's-siyâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 201.

⁶⁹ Abdüsettar Halveci, *el-Mahtûtât ve't-türâsü'l-Arabi* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, 2002), 131-132.

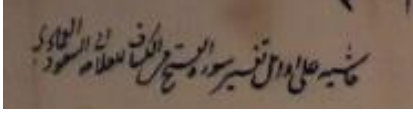

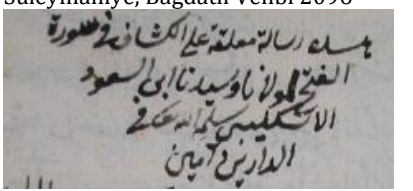
⁷⁰ Harun Bekiroğlu, "Ma'âküdü't-tirâf fi evveli sureti'l-Feth mine'l-Keşşâf", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 42 (2019): 110.

İsmin tespiti için *tabakât, ricâl* ve *Tefsir Tarihi* ve kitaplarına bakılması gerekir.⁷¹ Bu çalışmalarda Ebüssuud Efendi'nin "Zemahşerî'nin Fetih sûresi hakkındaki görüşlerine yönelttiği tenkitleri içeren yazma bir risale"sinin varlığından bahsedildiği görülmekle birlikte risale, kaynaklarda farklı isimlerle tanımlanmaktadır. Söz konusu isimler şunlardır:

İbnü'l-İmad (ö. 1089/1679) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) olmak üzere bazı müelliflere göre risalenin ismi, *معاقده الطراز في أول سورة الفتح من الكشاف* şeklindedir.⁷² Bu isim *müellif nüshası* olarak Kudüs'te bulunan yazmada da yer almaktadır. Ancak Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), Mirza Ali Ekber Han (ö. 1375/1955) ve Ömer Nasuhî Bilmen (ö.1391/1971), *معاقده الطراز في أول سورة الفتح من الكشاف* kaydına yer verirler.⁷³ Edirnevî'ye (ö. h. 11. yy) göre ise eserin ismi *معاقده النظر* şeklindedir.⁷⁴ Yazma eser fihristlerine göre "Hâşiye alâ Evâili Tefsiri Süreti'l-Feth mine'l-Keşşâf li'l-Allâme Ebî Suud el-İmâdî"⁷⁵ ve bazı nüshalara göre ise "Hâşiye alâ'l-Keşşâf" gibi bazı isimler kayıtlıdır. Fihristler, kütüphanelerdeki yazma eserleri tespit edip üzerlerindeki kayıtlı isimleri ele alan çalışmalardır ve bazen üzerinde isim olmayan yazmalar, fihristi hazırlayan araştırmacının incelemesiyle eserin içeriğine göre başlıklandırılır. Risalenin çeşitli nüshalardaki isimleri şöyledir:

Şekil 2. Ebüssuud Efendi'nin Ma'âkidü't-tirâf Adlı Eserinin İsim Tespiti ve Kayıtları

Nüsha 1		حاشية على أوائل تفسير سورة الفتح من الكشاف للعلامة أبي السعود العمادي
Nüsha 2		حاشية على أوائل تفسير سورة الفتح من الكشاف للعلامة أبي السعود العمادي
Nüsha 3		هذه رسالة معلقة على الكشاف في سورة الفتح لمولانا وسيدنا أبي السعود الإسكندراني سلم الله تعالى في الدارين آمين

Süleymaniye, Fatih 5374.

⁷¹ Fehmi Sa'd - Talal Meczub, *Tahkiku'l-mahtutat beyne'n-nazariyye ve't-tatbik* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 14.

⁷² Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Muhammed Arnavut (Beirut: Dâru ibn Kesîr, 1993), 9: 585; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beirut: Dâru't-turâsi'l-arabî, 1971), 2: 1480-1481; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asri'l-Hâdir* (Beirut: Müessesetü Nüveyhid, 1988), 2: 626; İsmail Cerrahoğlu, "Ebu's-Suud ve Tefsiri", *Diyanet İlmî Dergi* 13/4 (1974): 195-203.

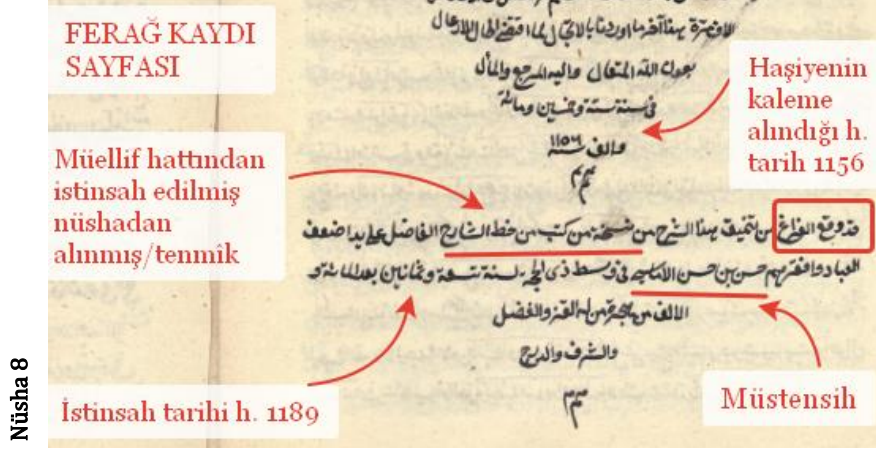
⁷³ Ömer Nasuhî Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2: 653; Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 2: 254; Mirza Ali Ekber Han Dihhudâ, *Lugâtname*, thk. Muhammed Muin ve Seyyid Ca'fer-i Şehidi (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1337), 1: 221.

⁷⁴ Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî (Medine: Mek-tebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 399.

⁷⁵ *el-Fhrişü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: ulumü'l-Kur'an: mahtutatü't-tefsir ve ulumuhu* (Amman: Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye [Müessesetu Al-i'l-Beyt], 1989), 1: 633.

Nüsha 8

هذا آخر ما أوردنا بالارتجال لما اقتضى الحال الارتجال
بعون الملك المتعال. واليه المرجع والمآل.
تم سنة ١١٥٦ هـ.
م م م

العباد وأقربهم حسن بن حسن قد وقع الفراغ من تنميق هذا الشرح من نسخة من كتب من خط الشارح الفاضل علي يد أضعف الأمايبي في وسط ذي الحجة لسنة تسعة وثمانين بعد المئة والألف من مهاجرة من له العز والفضل والشرف والدرجة. م م م
Hâdimî'nin İhlas Suresi Haşiyesi, Ankara Milli Kütüphanesi, Ferağ kaydı. Müstensihin hem ismi hem de istinsah tarihi açıkça verilmiştir. Müellifin eseri kaleme almasıyla nüshanın istinsahı arasında 33 yıl bulunmaktadır. Müellifin eseri kaleme aldığı tarihe yakın olması, nüshayı önemli kılmaktadır.

3.3. Nas: Tahkik Metni Yazımı Sırasında Uyulması Gereken Kurallar

Tahkik çalışması iki ana parçadan oluşur. *Dirâse* adı verilen birinci kısım, eserin ismi, müellifi, nüshaları, kaynakları, konusu gibi dış unsurlarını içerir. *Dirâse*, muhakkıkın kalemin-den çıkar. *Nas* ise eserin metnidir ve müellife aittir. Muhakkık metnin ortaya çıkarılması dışında bu bölüme müdahalede bulunmaz. Muhakkıkın yapması gereken müellif ile okuyucuyu baş başa bırakacak bir metin oluşturmaktır. Nas ortaya çıkarılırken şu hususlara riayet edilir:

3.3.1. Tarafsızlık

Muhakkık'ın itikadî, amelî ya da lügavî fikirleri müelliften farklı olabilir. Müellifin düşüncesinin muarızî da olabilir. Müellifin verdiği bir fetvayı yanlış bulması da mümkündür. Ancak hiçbir şekilde ana metni değiştirmemelidir. Muhakkıkın, şahsi fikrini, müellifin görüşü olarak aktarması hem tarihe haksızlık yapmak hem de ilmi emaneti çiğnemek olacaktır. Bir yazmayı, tahrife (*metathesis*) uğratmaktansa tahkik etmemek, daha iyidir.⁸¹

3.3.2. Metin Yazım Kuralları ve Noktalama İşaretleri

Ana metin okunmaya ve yazılmaya başlandığında, ilk sayfadan başlamak üzere her sayfanın rakamı ve sayfanın ön ya da arka yüzü olduğu kaydedilir. Bunlar için kullanılan simgeler ön yüz için *vech* kelimesinin Arapça remzi olan و harfi, arka yüz için *zahr* kelimesinin Arapça remzi olan ط harfi kullanılır. Metin içerisinde gösterilirken köşeli parantez arasına alınır. Bu noktada farklı gösterimler söz konusu olsa da İSAM tahkik kurallarının bu alanda

⁸¹ es-Samerrai, *The critical editions of manuscripts: past, present and future*, 13-15.

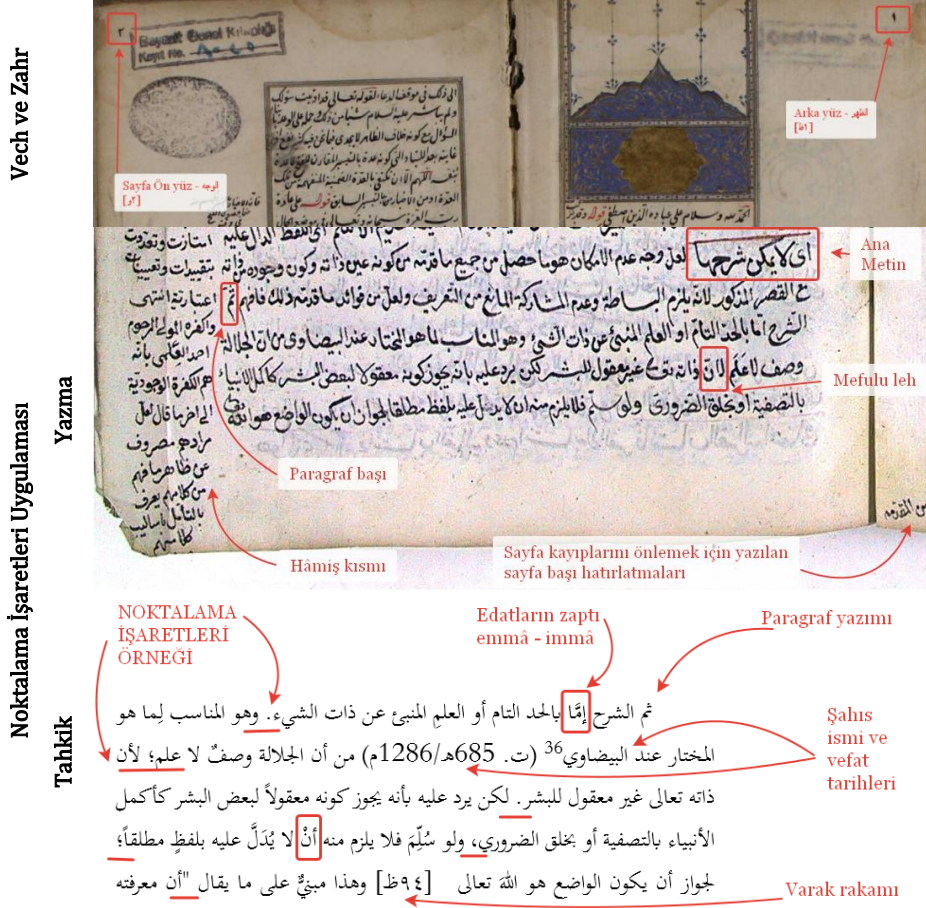

ortak bir dil oluşturduğunu ifade etmek gerekir. Tahkiklerde standart bir dilin yakalanması için yüksek lisans ya da doktora tezlerinde İSAM tahkik kurallarının uygulanması, çalışmaların düzeyine de katkı sağlayacaktır.⁸² Aynı zamanda yazmayı inceleyen kişiler, aradıkları bilgiye daha rahat ulaşabileceklerdir.

Sayfa eksikliğinin olup olmadığı kontrol edilir. Bunun pratik yolu, zahr tarafının – genellikle- alt köşesinde bulunan ve bir sonraki sayfanın ilk kelimesini ifade eden *ta'kibât* (*catchword*) kayıtlarıdır. Bunlar sayfa kayıplarını önlemek için yazılan sayfa başı hatırlatmalarıdır.

Klasik Arapça'da noktalama işaretleri ve paragraf düzeni bulunmamaktadır. Muhakkıkın cümleleri okurken nokta, virgül ve soru işareti gibi uygun noktalama işaretlerini kullanması gerekir. Türkçe'den farklı olarak Arapça'da *mefulû lehten* önce noktalı virgül kullanılmaktadır.

Şekil 3. Ma'âküdü't-tirâf'ta (Beyazıt 8025) Vech ve Zahr Uygulaması ile İhlas Suresi Haşiyesi'nde (Süleymaniye, Reşid Efendi 1072) Noktalama İşaretleri Uygulaması

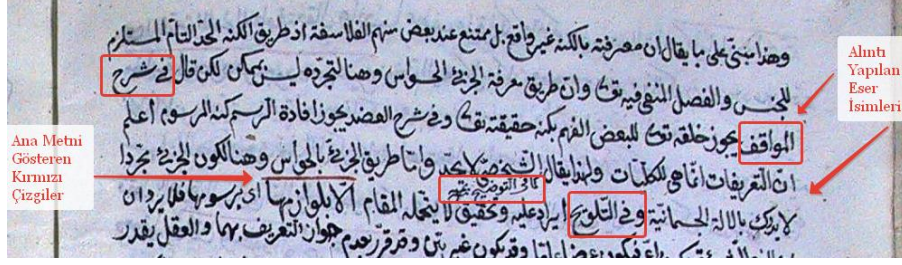
⁸² Okan Kadir Yılmaz, *İSAM tahkikli neşir kılavuzu* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018), 1-30.

36 Anwar al-tanzil wa-asrar al-ta'wil lil-bayhaqi, بتحقيق محمد عبد الرحمن المرعشلي، دار إحياء التراث العربي، بيروت بدون تاريخ، 347/5.

3.3.3. İsimler, Vefat Tarihleri ve İktibaslar

Muhakkık, tahkik esnasında şahıs, kitap ve yer isimleri ile karşılaşabilmektedir. Bu isimlerin doğru şekilde yazılması önem arz eder. Şahıs isimleri yazıldıktan sonra parantez içerisinde vefat tarihleri verilmelidir. Bilgi alıntısı varsa bu kaynak kontrol edilerek cilt ve sayfa numarası verilmelidir. Buna göre muhakkık, aynı zamanda bir eserin bilimsel verilerini de tahlil eden kişi olmaktadır.

Şekil 4. Hâdimî'nin İhlas Suresi Haşiyesi'nde (Süleymaniye, Resid Efendi 1072) İsimler, Vefat Tarihleri ve İktibaslar Uygulaması

لكن قال في شرح المواقف: "يجوز خلقه تعالى لبعض الفهم بكنه حقيقة تعالى" 37،

وفي شرح العنصر 38 "يجوز إفادة الرسم كنه الرسم." Alıntı kısmı, tırnak içine alınır.

اعلم أن التعريفات إنما هي للكليات ولهذا يقال - كما في التوضيح -: "الشخصي لا

يحد وأما طريق الجزئي فبالحواس" 39، وهنا لكون الجزئي مجرداً لا يدرك بالآلة الجسمانية.

وفي التلويح إيراد عليه وتحقيق لا يتحمله المقام. 40 Hemzeler Belirlenir.

(إلا بلوازها) أي برسومها. فلا يرد أن 41 لازم الشيء قد يكون أعم فيكون عرضاً عاماً

Eser isimleri bolt ve hareketli yazılır.

Haşiyelerde ana metin, parantez içinde ve bolt yazılır

37 شرح المواقف للجزائري، الطبعة الأولى على نفقة الحاج محمد أفندي ساسي المغربي التونسي، مطبعة السعادة، مصر 1325/1907م، 236/1.

38 كتاب "شرح العنصر على شرح مختصر المنتهى الأصولي" المسمى "شرح مختصر المنتهى الأصولي" لعبد الرحمن الإيجي (ت. 1355/756م). وهذا شرح من شروح "مختصر ابن الحاجب (ت. 1249/646)" المعروف باسم "مختصر المنتهى الأصولي" ويُمنتهى السؤل والأمل في علمي الأصول والجدل". انظر شرح العنصر للإيجي على شرح مختصر المنتهى الأصولي (ضبطه ووضع حواشيه فادي نصيف - طارق يحيى، دار الكتب العلمية، بيروت 1421/2000م، ص 16-17.

39 ر ج ح: بالحواس. التوضيح لصدر الشريعة، دار الكتب العلمية، بيروت بدون تاريخ، 28/1.

40 شرح التلويح للفتاوي، دار الكتب العلمية، بيروت 1377/1957م، 28/1. Hem nüsha farkı hem de kaynak atfı olduğunda aralarında altı karakter boşluk bırakılır

41 ر: فلا يرد أن أ.

Atf yapılan kaynak kontrol edilir

Nüsha Farka

Metinde geçen eser isimleri, kalın yazılır. Alıntı ya da atf yapılan bilginin söz konusu kaynağa bulunup bulunmadığı kontrol edilir. Dipnotta müellifinin ismi belirtilerek atf yapılır. Alıntı yapılan kaynağıdaki bilgi bulunamazsa dipnotta kaynağa ulaşılamadığı ifade edilir.

Metinler içerisinde vefat tarihi gösteriminin büyük bir önemi vardır. Zira bir müellifin kendinden asırlar sonra yaşamış olan bir kitaptan alıntı yapamayacağı aşikârdır. Yazma eserler, tarih boyunca elden ele geçer. Yazmaya sahip olanların/ *temellük*, sayfa kenarlarına ya da satır aralarına uygun gördükleri bazı ek bilgileri yazdıkları bilinmektedir. Muhakkıkın buna dikkat etmeyerek sayfada gördüğü her bilgiye ana metin muamelesi yapması, oldukça ciddi hatalara yol açabilir. Vefat tarihinin önemine dair Ebû Hâtim İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) tahkik edilerek yayımlanan *Kitâbü's-Sikât* adlı eserinden bir misal verilebilir. Kitapta İbn Hibbân'ın İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı eserinden alıntı yaptığı görülmektedir.⁸³ Oysa tarihsel olarak İbn Hibbân'ın bu tür bir alıntı yapabilmesi imkânsızdır. Zira İbn Abdilber en-Nemerî, İbn Hibbân'ın ölümünden sonra 368/978 yılında Kurtuba'da dünyaya gelmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla eser de İbn Hibbân'ın vefatından sonra kaleme alınmıştır. Ayrıca İbn Abdilber, ilgili rivayeti aktardıktan sonra rivayetin sahih olmadığını da (*Jeys bi kâim*) ifade etmektedir.⁸⁵ Kanaatimizce İbn Hibbân'ın eserinde yer alan bu alıntının nedeni, muhakkıkın vefat tarihlerini gözardı etmesidir. Tahkik edilmiş metinlerde ortaya çıkabilecek bu tür problemlerin çözümü için eserin günümüzdeki versiyonundan geçmişe doğru gidilerek tüm yazılı metinlerinin karşılaştırılması gerekir.⁸⁶ Soyağacı (stemmatik) olarak ifade edilen bu zorlu yöntemin oldukça uzun bir emek gerektireceği pek tabiidir.

3.3.4. Kısaltmalar

Yazmalar içerisinde sık kullanılan kısaltmalar bulunmaktadır. Bu kısaltmalar veya remizler, yazmaların kaleme alındıkları dönemde ilim erbabınca bilinmektedir.⁸⁷ Ancak günümüzde kısaltmalar ana metin içinde açık bir şekilde yazılır. Dipnotta farklılıklar gösterilmez.

Tablo 1. Süleymaniye, Reşid Efendi 1072 Yazmasında Kullanılan Bazı Kısaltmalar

N	Yazma	Kısaltma	Karşılığı
1		لا نم	لا نُسَلِّمُ
2		المط	التَمَطُّوبُ
3		هف	هذا خُلِّفَ
4		الظ	الظَّاهِرُ
5		ممة	مُتَّوَعَةٌ
6		ح	جِنْسِيَّةٌ
7		بط	بَاطِلٌ
8		الخ	وأما قوله: "ولما كان كذلك ... إلى آخره" دليلٌ

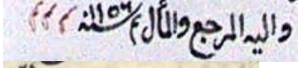
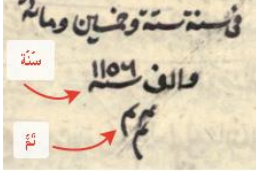
⁸³ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibban, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Hâfız Azîz el-Kâdirî en-Nakşibendî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973), 1: 42.

⁸⁴ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 269.

⁸⁵ Ebû Ömer Cemaeddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashab*, thk. Âdil Mürşid (Amman: Dârü'l-A'lâm, 2002), 37-38.

⁸⁶ Maas v.dğr., *Stemmatik*, 80.

⁸⁷ Abdülmecid Diyab, *Tahkikü't-türasi'l-Arabi: menhecüh ve tatavvurüh* (Kahire: Darü'l-Mearif, 1983), 141.

9		م م م	تَمَّ
10		س م م م	سنة 1156 تَمَّ

3.3.5. Tashihler

Yazmalarda iki tür tashih söz konusudur. İlki, müellif nüshalarında rastlanan ve bizzat müellifin eserini yazmasından ya da yazdırmasından sonra, metni son okumaya/ *redaction* tabi tutarak yaptığı düzeltmelerdir.

Tashihlerin ikinci şekli, müstensihin yaptığı düzeltmelerdir. Müstensih bir nüshayı çoğalttıktan sonra ikinci bir okuma yapar. Birisine okutturarak karşılaştırma/ *mukabele* de yapabilir. Bu durumda, istinsah esnasında gözden kaçırdığı kelime, harf ya da cümle hatalarını tespit eder. Bu düzeltmeleri ise ana metinde her hangi bir karalama yapmadan metnin aralarında ya da kenarında gösterir. Belirli simgelerle bu düzeltmeleri işaretler. Doğru kelimenin ya da cümlenin bitimine صح ya da بدل kelimesi koyarak doğrusunun bu ifade olduğuna işaret eder.

Tashih metinleri uzun olduğunda müstensih tarafından eksik olan yere bir simge konur. Muhakkık, yaptığı karşılaştırma neticesinde, tashihlerin tahrif (*metathesis*) olmadığına kanaat getirirse bunları ana metin içerisine alır. Tashihleri dipnotta göstermesi gerekmez.

Tablo 2. Süleymaniye, Reşid Efendi 1072 Yazmasında Kullanılan Remzler

N	Yazma	Remz	Örnek Yazım Şekli
0			
1		صح	وما هيته، (وأحوال صفاته) النبوتية كالحياة
2		===	لظواهر الحديث وسائر طرق الحديث
3		ظ	أن الإشارة إلى الذات المقدسة غير ممكن تعريفها
4		بدل 88	الولادة (كما لم يكن وجوده عن فيض غيره. ثم عقبه)
5		...	هذا الدليل : لو تولد عنه مثله لكانت ماهيته مشتركة، ولو مشتركة كانت مشخصة بالمادة، ولو مشخصة بالمادة لكان مادياً كتولد عن غيره، فلو تولد عنه مثله لتولد عن غيره. وبالتالي باطل؛ لأن التقدير خلاصه، لأنه لم يولد. وإن نظرت إلى عدم الشرط في ظاهر المقدمات قلت هكذا: "إذا كان ما يتولد عنه مثله لتولداً عن غيره، فلو تولد عن الله مثله لتولد عن غيره" (فالتقدم حقي؛ لأن ما يتولد عنه) ماهية مشتركة. Tashih edilmiş cümlelerin metne alınışı

⁸⁸ Ahmed Şevki Binbin - Mustafa Tûbî, "Bedel", *Mustalahâtü'l-kitabî'l-Arabiyyî'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)* (Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005), 55.

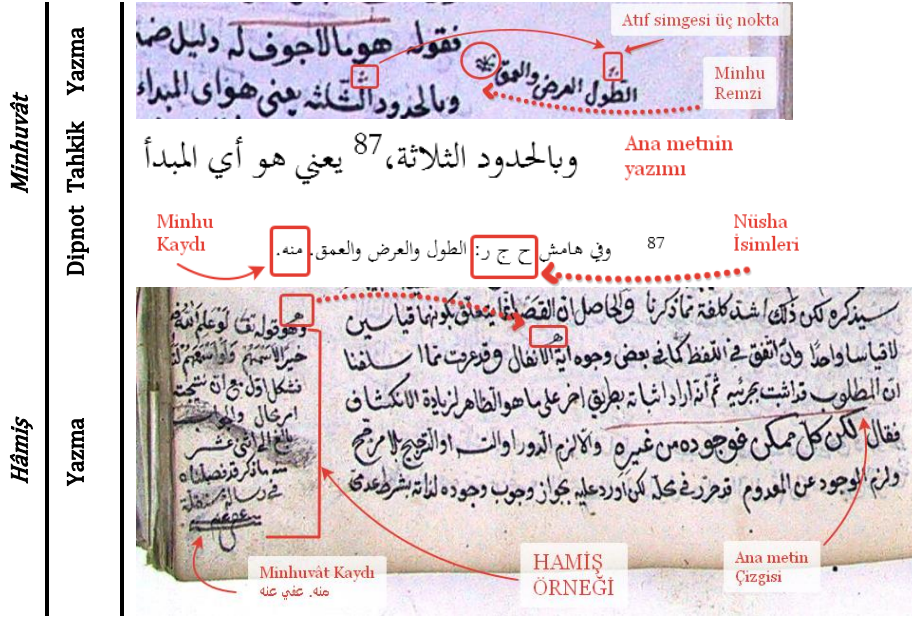
3.3.6. Ta'lik, Hamiş ve Minhuvât

Yazmaların kenarında yer alan bilgilere, hamîş (*margin*) adı verilir. Hâşiye, hâmiş, zeyl ve turra kavramlarını topluca ifade etmek için *hevâmiş* ifadesi kullanılır.⁸⁹ Ana metin/nas kenarında ya da aralarında yer alan bilgiler, çoğu zaman açıklayıcı cümleler, örnekler, tanımlar ve yararlı olduğu düşünülen pratik kurallar içerebilir. Bunlar müellife ya da metni okuyan ya da mukabele ve tashih eden müstensihlere veya ilim adamlarına ait olabilir. Müellife ait olan hamîşlerin sonunda –genellikle– minhu/ منه ifadesi bulunur. *Minhu kayd*ı adı verilen bu kısaltma (من استدركات المؤلف) demektir. Kelimenin çoğulu minhuvât/ منهوات (*marginalia*) şeklindedir.⁹⁰

Minhu kaydıyla ulaşılan bilgiler, tahkik esnasında dipnotta gösterilir.⁹¹ Mutlaka alıntının sonuna minhu kaydını da koymak gerekir. Böylece okuyucunun, bu cümlemin muhakkıkın değil müellifin ifadeleri olduğunu fark etmesi sağlanır. Zira bazı durumlarda muhakkıkın dipnotta açıklayıcı bilgilere yer vermesi gerekebilir.

Hamîşte yer alan bilgiler çeşitli bilimsel veriler sağlayabilmektedir. Aşağıda misal olarak yer verilen hamîş, Hâdimî'nin kaleme aldığı başka bir risalesine ve tarihine dair önemli bir veri sağlamıştır:

Şekil 5. Hamîş ve Minhuvât Uygulaması

⁸⁹ Gacek, *el-Merci' fî ilmîl-mahtutâtî'l-Arabiyye*, 412.

⁹⁰ Gacek, *el-Merci' fî ilmîl-mahtutâtî'l-Arabiyye*, 35.

⁹¹ Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabî'l-mahtût ve ilmî'l-mahtûtât* (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1997), 2: 553.

Tahkik	<p>سیدکوه. لكن ذلك أشدُّ كلفةً ممَّا ذكرنا. والحاصل أن القصد إنما يتعلق بكونهما قياسين لا قياساً واحداً وإن اتفق في اللفظ كما في بعض وجوه آية الأنفال.²⁷</p> <p>وقد عرفت ممَّا أسلفنا أن المطلوب قد أُثبتَ بجزأيه. ثم إنه أراد إثباته بطريق آخر على ما هو الظاهر؛ لزيادة الانكشاف، فقال: (لكن كل ممكن فوجوده من غيره) وإلا لزم الدور أو التسلسل أو الترجيح بلا مرجح ولزم الموجود عن المعدوم قد حُزِرَ في محله. لكن أورد عليه بجواز وجوب وجوده لذاته بشرطٍ عدميٍّ</p>
Dipnot	<p style="text-align: right;">Nüshalar</p> <p>27 وفي هامش [ر ح ج آ ك] وهو قوله تعالى: ﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْتَعْمَهُمْ وَلَوْ أَسْتَعْمَهُمْ لَتَوَلَّوْا بِهِمْ كَمُرِشُونَ﴾ سورة الأنفال، 23/8. فنشكل أول مع أن نتيجه أثر محال، والجواب بالغ إلى اثني عشر، منه ما ذكر. قد فصلناه في رسالة مستقلة. [منه] عني عنه.</p> <p style="text-align: right;">Minhuvat</p> <p style="text-align: right;">Yazara ait ayrı bir çalışmaya atf</p>

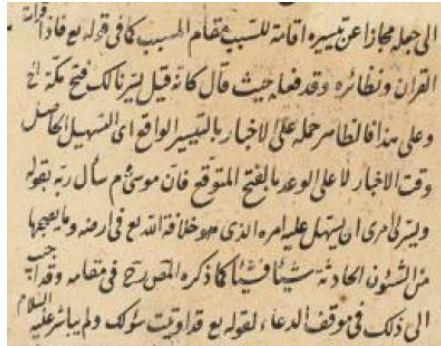
Hamişte “Bu konuyu, ayrı bir risalede detaylı olarak açıkladık” ifadesini kullanan Hâdimî, eserin varlığını ve söz konusu eserin Enfâl Suresinin 23. Ayeti ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Böylece risalenin, tahkik edilerek yayımlanması mümkün olmuştur.⁹²

3.3.7. Ayetlerin Yazımı ve Hadislerin Tahriri

Yazmalarda ayetlerden ve hadislerden iktibaslar bulunur. Bu iktibaslarda ayetin harekeli metni, ayet parantezi ﴿ ﴾ içerisinde gösterilir. Parantezden sonra ise *surenin adı* ve *sure/ayet rakamı* verilir. Ayetin sadece bir kısmı istişhad için kullanılıyorsa ayetin tamamını değil sadece istişhad için kullanılan kısmı yazılır. Kıraat farklılıklarına dikkat edilir.⁹³ Tahkik sırasında hadislerin harekeli metinleri, parantez « » içerisinde yazılır ve hadis kaynaklarından araştırılır. Hadisin istişhad kısmı ana metinde, sened ve metnin tamamı ise dipnotta yer almalıdır. Ayrıca muhaddislerin, hadisin sıhhati hakkındaki kanaatleri aktarılmalıdır. Muhakkık, hadisin sıhhati konusunda tercih yapmak zorunda değildir:

Şekil 6. Ebüssuud Efendi'nin Müellif Nüshasında Ayet, Rakam ve Ana Metin Yazımı Uygulaması.

Ayetlerin Yazımı

إلى جعله مجازاً عن تيسيره إقامة للمسبب مقام السبب كما في قوله تعالى: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ﴾ [النحل، 98/16] ونظائره، وقد فعله حيث قال: (كأنه قيل: يسترنا لك فتح مكة... إلخ) وعلى هذا فالظاهر حمله على الإخبار بالتيسير الواقع أي التسهيل الحاصل وقت الإخبار لا على الوعد بالفتح المتوقع فإن موسى سأل ربه بقوله: ﴿وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي﴾ [طه، 26/20] أن يسهّل عليه أمره الذي هو خلافة الله تعالى في أرضه وما يصحبها من الشؤون الحادثة شيئاً فشيئاً كما ذكره المصنف رحمه الله تعالى في مقامه، وقد أوجب إلى ذلك في موقف الدعاء بقوله تعالى: ﴿فَقَدْ أُوتِيَ سُورَتَكَ يَا مُوسَى﴾ [طه، 36/20] ولم يباشر عليه السلام

⁹² Harun Bekiroğlu, “Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkiki Neşri”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2016): 98-100.

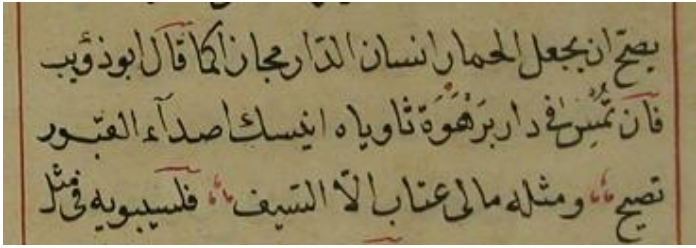
⁹³ Selâhaddin Müneccid, *Kavaidu tahkiki'l-mahtutat* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1987), 9.

Yazma	
Tahkik	<p style="text-align: center;">HADISLERİN TAHKİKİ VE TAHRİCİ</p> <p style="text-align: right;">Salavat ve rahmet ifadelerinin yazımı</p> <p>كافلة لذلك جعلها النبي صلى الله عليه وسلم معادلة لثلث القرآن فيما خرج الشيخان فلهو انه احد تعدل لثلث القرآن وقيل في توجيه تلك المعادلة انه عليه السلام سمع شخصاً يكررها تكرر من يقرأ لثلث القرآن واستبعد بأنه مخالف لظاهر الحديث وسائر طرق الحديث وقيل: لأن</p> <p>114 الشبخان عن أبي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه ¹¹³ «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» تَعْدُلُ ثُلُثَ الْقُرْآنِ. 114</p> <p>وقيل في توجيه تلك المعادلة: إنه عليه السلام سمع شخصاً يكررها تكررَ مَنْ يقرأ لثلث القرآن، ¹¹⁵ واستبعد بأنه مخالفٌ لظاهر الحديث وسائر طرق الحديث. ¹¹⁶ وقيل: لأن</p>
Dipnot	<p>114 الحديث «والذي نفسي بيده إنما تعدل لثلث القرآن»، وفي مسلم عن أبي الدرداء قال: «إن الله جزأ القرآن ثلاثة أجزاء فجعل ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ جزءاً من أجزاء القرآن»، وفي مسند أحمد: «عن أبي الدرداء عن رسول الله ﷺ قال: أما ينشطيع أحدكم أن يقرأ لثلث القرآن في ليلة؟ قالوا: نعم أضغط من ذلك وأصغر. قال: إن الله عز وجل جزأ القرآن ثلاثة أجزاء فجعل ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ جزءاً من أجزاء القرآن». نقله شعيب الأرنؤوط: إسناده صحيح على شرط مسلم. صحيح مسلم، كتاب صلاة المسافرين وقصرها 45؛ مسند أحمد بن حنبل، مؤسسة قرطبة، القاهرة بدون تاريخ، 443/6.</p> <p>115 أخرنا فتنية في صحيحه، عن مالك، عن عبيد الله بن عبد الرحمن، عن عبيد بن عمير قال: سمعت أبا هريرة يقول: أتينا مع رسول الله ﷺ، فسمع رجلاً يقرأ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً أحد﴾ فقال رسول الله ﷺ: «وجبت» فسأله: ماذا تأمر رسول الله ﷺ فقال: «الحق». النسائي، صفة الصلاة: 70.</p> <p>116 الإفتان للسبوطي، تحقيق أحمد بن علي، دار الحديث، القاهرة 1425/هـ، 2004/م، 412/4.</p> <p>Dipnotta hadislerin tam metnlerinin gösterimi ve yazımı</p> <p>Hadisin kaynağı ve sıhhati</p> <p>Bilginin Kaynağı</p>

3.3.8. Şiirlerin Kaynaklandırılması

Yazmada bulunan şiirlerin divanlarda bulunup bulunmadığı tespit edilir. Beyitler, hareketli olarak aktarılır. Nüshada yazım farklılığı olsa da divandaki metin esas alınır. Beyitte geçen ve açıklanması gereken kelimeler varsa bunlar da dipnotta açıklanır.

Şekil 7. Yusufendizâde'nin (ö. 1167/1753) Ta'lika ala Tefsiri'l-Kâdi fi kavlihi te'ala: "Tâ hâ mâ enzelnâ aleyke'l-Kur'ane liteska" İsimli Risalesinde Şiir ve Alıntı Uygulaması.⁹⁴

Yazma	
-------	--

⁹⁴ Harun Bekiroğlu, "Tefsirde Ta'lik Geleneği Üzerine Bir İnceleme: Yusuf Efendizâde'nin Beyzâvî'nin Taha Suresi'nin İlk Âyetlerine Yaptığı Yorum Üzerine Ta'liki", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu 1* (2017): 204.

Tahkik	<p>Açıklanması gereken kelime örneği</p> <p>يصبح أن يجعل الحمار انساناً الدار مجازاً كما قال أبو ذؤيب الهذلي: 23.</p> <p>فإن تُمسي في قبر برهوه 24 ثابياً</p> <p>أنيستك أصداء القبور تصيح</p> <p>ومثله: "ما لي عتاب إلا السيف" 25 فلدسيويه (ت. 796/180) في مثل</p> <p>Kaynağı verilmeyen beyitlerin kaynakları dipnotta verilir.</p>
Dipnot	<p>الكاتب لسبويه، 320/2.</p> <p>23</p> <p>في هامش ح: [الرهوة] والرهو المكان المرتفع والمنخفض أيضاً يجتمع فيه الماء. وهو من الأضداد. [ورهوة] في شعر أبو ذؤيب عقبه بمكان معروف. والصدى ما يجيبك بمثل صوتك في الجبال ونحوها. جمهرة اللغة لابن دريد، 208/2.</p> <p>24</p> <p>في هامش ح: وكذا قول الآخر: (وتلذذ ليس بما أنيس إلا التباغيز والأيام العيس). البعافير: جمع البعفور وهو ولد البقرة الوحشية وولد الظبية. والعيس -بالكسر- الإبل البيض يخالط بياضها شيء من الشقرة. لسان العرب لابن منظور، 364/15. الواو في البيت وإو رب التي لا تدخل إلا على مُنكَّر. تاج العروس من جواهر القاموس للزبيدي، 521/40.</p> <p>25</p>

3.3.9. Hataların Tashihi

Arapça'da fiillerin ve zamirlerin cinsiyete göre eril ya da dişil olarak kullanılması söz konusudur. Çoğunlukla müstensih, yazıyı aktarırken zamirleri ya da muzari fiildeki muzaraât harflerini yanlış yazabilmektedir. Muhakkık, metnin özünü bozmamaya dikkat ederek cümlelerin Arap dili kurallarına göre yazıldığından emin olmalıdır.

Arapça'da bazı fiillerin belirli harfi cerlerle kullanımı da dikkat çeken bir niteliktir. Önemli bazı yazmalarda müellif hatası olarak yanlış harfi cer kullanımı söz konusu olabilmektedir. Muhakkık, tahkik esnasında bu tür yazım hatalarını (*scribal errors*) düzeltmelidir. Ancak muhakkığın, müellife ait olan ve tahkik sırasında karşılaştığı ve yanlışlığı bariz olan tüm hataları dipnotta göstermesi gerekmez.⁹⁵ Örneğin عبد الله بن عمر olarak aktarılan bir isim, herhangi bir nüshada عبد الله بن عمر şeklinde yazılmış olabilir. Gayn harfindeki hata, herkesçe müsellem olduğundan dipnotta bu hatayı göstermek gerekmez. Ayrıca hattattan kaynaklanan kelime ya da satır tekrarları da düzeltilmelidir.⁹⁶

Arap dili gramerine dair hataların, müellif nüshasında bulunması ya da bulunmaması, müellifin dil hâkimiyetini gösteren işaretlerden sayılmaktadır. Dolayısıyla *dirâse* kısmında bu nitelik ile ilgili açıklama yapmak, faydalı olacaktır.⁹⁷

3.3.10. Terimler

İslam ilimlerinin teşekkül sürecinde kullanılan kavramlar, bilim tarihinde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Kavramların herkes tarafından ortak olarak tanımlanma süreci bazen birkaç asrı bulmuştur. Dolayısıyla herkesin benimsediği bir terimin farklı bir anlamda kullanıldığı bir metinde, bu terimin dipnotta açıklanması gerekir.⁹⁸ Bazen herkesçe sık bilinen bir ilmin adı, az kullanılan bir kelime ile de tarif edilmiş olabilir. Örneğin *el-Mizâniyye* ifadesi, Mantık için kullanılır. Aynı durum *kinâye* kelimesi için de geçerlidir. Belağat terimi olarak bilirse de ilk dönemlerde *kinâye* kelimesi, zamir yerine kullanılmıştır.⁹⁹ Dolayısıyla hangi anlamın kastedildiğine dair dipnotta açıklayıcı bir bilgi bulunmalıdır.

⁹⁵ Diyab, *Tahkikü't-türasi'l-Arabi: menhecüh ve tatavvurüh*, 254.

⁹⁶ Gacek, *el-Merci' fi ilmi'l-mahtutati'l-Arabiyye*, 47-48.

⁹⁷ Bergstrasser, *Usulu nakdi'n-nusus ve neşri'l-kütüb*, 75-76.

⁹⁸ Mahmûd Muhammed Tanahi, *Medhal ilâ tarihi neşri't-türâsi'l-Arabi maa muhadare ani't-tashif ve't-tahrif* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1984), 309-310.

⁹⁹ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Hem'ü'l-hevami fi şerhi Cem'i'l-cevami*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1: 190.

Şekil 8. Kinâye ve Mizâniyye Kelimelerinin Örneklem Uygulaması.

Kinâye	Yazma	
	Tahkik	(خاتمة) أي نتيجة وخلاصة لما سبق كله. إذ نتيجة الشيء تتأخر عن الشيء وتكون في خاتمته. (أشار) والإشارة قد تستعمل في ما هو أعم منها ومن الصراحة وهو المراد هنا، أو يقال: "الكناية" بالضمير ليست بصراحة ¹⁰⁴ (أولاً إلى هويته المحضة) الخالصة عن اللوام بقوله: ﴿هُوَ﴾، وإنما أورد بالإشارة لأنها التي لا اسم لها إلا بأنه هو؛ إما
	Dipnot	¹⁰⁴ الكناية عند الكوفيّين تستعمل لمرجع الضمير. قال ابن هشام: "ولتعلم أن المضمرة والضمير اسمان لما دل على متكلم، أو مخاطب، أو غالب كاتا، وأنت، وهو، وتسميته مضمراً أجرى على قياس التصريف؛ لأنه من أضمرته، أي: أخفيته، وأما الضمير فعلى حد قومه: عقدت العسل فهو عقيد؛ أي: معقد. والكوفيون يسمونه كنايةً ومكي؛ لأنه ليس بالاسم الصريح." وأما السيوطي، فقد استغنى بعده عن تحذره، فقال: "هذا مبحث المضمرة، والتعبير به وبالضمير للضميرين. والكوفيون يقولون: الكناية والمكناية. ولكونه أفاضاً محصورة بالعد، استغنياً عن حده، كما هو اللأق بكل معدود، كحروف الجر." انظر الاعتراضات النحوية في منار الوقف والابتداء لابن الأنباري لرضا عبد الجيد السيد فرج عزام، رسالة مقدمة لتبيل درجة التخصص الماجستير في اللغويات العربية، 1426هـ/2005م، ص 163؛ شرح شذور الذهب في معرفة كلام العرب لعبد الله بن يوسف، تحقيق محمد يحيى الدين عبد الحميد، دار الطلائع، القاهرة، 2004م، ص 168؛ هم الهوامع في شرح جمع الجوامع للسيوطي، تحقيق أحمد شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت 1418هـ/1998م، 190/1.
Mizâniyye	Yazma	
	Tahkik	في الميزانية ³⁰ : أن التقريب تام عند كون النتيجة مستلزماً للطلوب سواء بالتساوي أو بكونها أخص
	Dipnot	³⁰ المراد بـ"الميزانية" علم المنطق. انظر: شرح المطالع لقطب الدين الرازي، 8/1.

3.3.11. Kaynakça ve İndeks

Nassın yazımı tamamlandıktan sonra kaynakça ve indeks başlığı altında eserin temel referanslarının arz edilmesi gerekir.¹⁰⁰

3.4. Dirâse: Eseri Yorumlayabilmek

Dirâse, yazmanın dış unsurlarının ve tahkik esnasında yazma üzerinde icra edilen çalışmaların anlatıldığı bölümdür. Tanımda ifade ettiğimiz "yazmanın dış unsurları" kaydı ile kastedilenler şunlardır: (a) Eserin İsmi, (b) Müellifin Hayatı, (c) Eserin Müellife Aidiyeti (d) Kaleme Almış Gerekeşi ve Yazıldığı Tarih (e) Müellifin Yararlandığı Kaynaklar (f) Eserin Konusu ve İlim Tarihindeki Önemi (g) Tahkikte Takip Edilen Yöntem (h) Nüshalar ve Özellikleri, Tahkikte Esas Alınan Nüsha Hakkında Bilgi (i) Yazmada Kullanılan Kısaltmalar (j) Nüshaların İlk ve Son Varaklarının Görüntüleri.

¹⁰⁰ Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabî'l-mahtût ve ilmi'l-mahtûtât*, 1997, 2: 555-556.

Dipnot	Nüsha Simgeleri ve Farklılıklar	
	47	و: حاشية على أوائل تفسير سورة الفتح من الكشاف للعلامة أبي السعود العمادي. ف: هذه رسالة معلقة على الكشاف في سورة الفتح لمولانا وسيدنا أبي السعود الإشتيبي سلم الله تعالى في الدارين آمين: م: رسالة في تفسير الفتح لعلامة المفسرين المولى أبي السعود العمادي عليه الرحمة ومن خطه نقلت: ل: هذه رسالة لأبي السعود من الكشاف من أول سورة الفتح.
	48	Valpova
	49	Şikloş
	50	Esztergom أو Estergon
	51	تعرف بأسماء مختلفة. منها: İstolni Belgrad, İstolni Belgrad, Székesfehérvár
	52	ر + الحمد لله المالك. تملك هذه الحاشية حقير العباد وفقير الفؤاد محمد ابن بدير القدسي سنة 1179هـ. ف ب م ل و س د - الحمد لله تعالى مستؤدة حررت في أثناء فتح الحصون المسماة ... وحسبنا الله تعالى ونعم الوكيل.
		Yer İsimlerinin Zaptı
		Eksik Bilgi Uzun ise Sadece Başlangıç ve Son kısımları Yazılır
		Nüshalardaki Eksik Bilgiler - Fazla Bilgiler + ile gösterilir

Ebüsuud Efendi'nin kaleminden çıkan bu *müsevvede*, oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Adı *Ma'âküdü't-Tirâf fî evveli Süreti'l-Fethi mine'l-Keşşâf* olan yazmanın ilk sayfasında risalenin yazıldığı yer ve dönem yer almaktadır. Bu bilgiler, eserin diğer nüshalarında bulunmamaktadır. Ayrıca *müsevvede*, eserin yazarın kaleminden çıktığı ilk versiyona verilen isimdir. Daha sonra müellif eserini gözden geçirir ve dilerse ilaveler ve çıkarmalar yapar. Eğer eser müellif tarafından tashihe uğrayıp son halini almışsa *mübeyyeze* olarak anılır.¹⁰³ Bu bilgileri yorumladığımızda eserin yazılış tarihi, ortamı ve Osmanlı dönemi ulema-umera ilişkisi ve ders halkaları gibi pekçok bilgi ortaya çıkmaktadır. Ebüsuud Efendi şöyle demektedir:

"Allah'a hamdolsun! Valpova, Şikloş, Estergon ve İstolni Belgrad isimleriyle anılan kaleleri ve bunlar dışındaki çetin hisarların fethi esnasında hicret-i nebevînin 950 yılı Rebülevvel ayında kaleme aldığım ilk baskıdır / *müsevvede*. Allah bize yeter! Ne güzel vekildir O!"

Bu ifadelerle göre yazmanın tarihi ve yazıldığı dönemi hakkında şunları söyleyebiliriz:

Ebüsuud Efendi, Rebülevvel 944 yılında (Ağustos 1537) Rumeli kazaskeri olmuş ve ardından da 945/1538 yılında sefere çıkmıştır. Uzun bir süre devam eden Kara Boğdan, Estergon ve Budin (fethi tarihi 1541) seferlerinde Kanunî Sultan Süleyman'ın yanında yer almıştır. Budin'in fethinden sonra şehirdeki ilk Cuma namazını da 11 Cemâziyelevvel 948 (2 Eylül 1541) tarihinde Ebüsuud Efendi kıldırılmıştır.¹⁰⁴

Kaynaklar *Ma'âküd*'ün bu seferde yazıldığını göstermektedir. Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) bu durumu "kâfirlerle yaptığı bir sefer sırasında kendisine [*Keşşâf*] okutulunca *Ma'âküdü't-Tirâf fî evveli Süreti'l-Fethi mine'l-Keşşâf* adlı eserini yazdı" cümleleriyle ifade etmektedir.¹⁰⁵ İbnü'l-İmâd (ö.1089/1679) ise "Ebüsuud'un *Keşşâf*'ın bir takım bölümleri üzerine yazdığı bazı haşiyeler bulunmaktadır. Bunları [Kanunî] Sultan Süleyman'a [*Keşşâfı*] okuturken bir araya getirdi" demektedir.¹⁰⁶

Ebüsuud Efendi, eserini bu seferde kaleme almıştır. Sefer sırasında sultan ile birlikte *Keşşâf Tefsiri*'nden Fetih Suresi'ni mütala etmişlerdir. Fethi niyetiyle bir gazvede buldukları için de Fetih Suresi'nin ders olarak mütalaası tercih edilmiştir. Eserin kaleme alınmasını gerektiren neden şu olmalıdır: Zemahşerî mu'tezilenin benimsediği "insanın kendi ihtiyari fiillerini yarattığı" görüşündedir. Bundan dolayı ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ﴾ ifadesini "fethi biz meydana getirdik" şeklinde yorumlamak yerine "fethi kolaylaştırdık" şeklinde tevill etmiştir.

¹⁰³ Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabî'l-mahtût ve ilmi'l-mahtûtât*, 1997, 2: 331.

¹⁰⁴ Ahmet Akgündüz, "Ebüsuud Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 365.

¹⁰⁵ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1971, 2: 1480-1481.

¹⁰⁶ İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 9: 585.

886 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

Ebüs-suud Efendi'nin ders halkasındaki sorunsal –belki de- “Macaristan fethini kim gerçekleştirmiştir?” meselesidir. Mekke'yi Hz. Peygamber fethetmesine rağmen ayette fetih eylemi, Allah'a nispet edilmiştir. Bu görüş ehl-i sünnet açısından tevile gerek duyulmayacak bir mesele olmasına rağmen Ebüsuud Efendi, Zemahşerî'yi tutarlı bir yorumda bulunmaya götürecek istidlallerle bu meseleyi izah etmeye çalışır.

Ele aldığımız eser yazım hikâyesi, pek çok yazma için söz konusudur. Muhakkık'ın diraseyi kaleme alırken yazmanın ilim tarihindeki yerini tespit etmesi, çalışmayı okuyacak kişiler için oldukça yararlıdır. Dolayısıyla dirâse, muhakkıkın bilimsel bir çalışması olarak kabul edilmelidir. Zira dirâsenin yazımı, eserin kıymetine dikkat çekebilecek ya da kimi durumlarda hak ettiği değeri düşürebilecek hassas bir meseledir.

SONUÇ

Müslümanların yazıya ve yazı malzemesine olan ilgileri, Kur'an ve hadis gibi dini metinleri öğrenme ve aktarma arzularına dayanır. Bu ilginin artmasında, Hz. Peygamberin ilim öğrenmeye ve öğretmeye yönelik teşviklerinin de etkisi vardır. Vahiy kâtipleri sistemiyle görülen düzenli yazı yazma eylemi, mushaf yazımı ve hadis tedvini süreçleriyle birlikte müslümanlar arasında gittikçe artan bir yoğunlukta görülmeye başlamıştır. İlk dönemlerde dini öğretiyi aktarma ihtiyacına bağlı olan yazı, daha sonra sanatsal dokunuşlarla buluşmuştur. Sanatın yazıyla buluşması da metne yüklenen ulvi mana ile ilintilidir. Müslümanların metnin içeriğine duydukları saygı, yazıyı güzel ve süslü bir biçimde serdetmelerine neden olmuştur. Tezyin, tezhib, cilt ve hattat gibi kelimeler, bu duygunun yansımalarıyla ortaya çıkmıştır. Yazının ve kitabın tezyini, zamanla tüm bilim dallarına ait çalışmalarda hususi bir düzen ve şekil içerisinde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda diplomatik, siyasi/ferman ve ilmi eserlerde belirli yazı şekilleri kullanılarak alanlar birbirinden de ayrılmıştır. Bütün bunlarla birlikte müslümanlar arasında kağıtın üretiminden eserin yazımı ve kitabın ciltlenmesine varana kadar hemen hemen her alanda ayrı uzmanlıklar ve meslekler ortaya çıkmıştır.

Müslüman ilim adamlarının, eserlerini yazarken kendilerine has yöntemler kullandıklarını söyleyebiliriz. Mesela ana metin yazılırken, kenarlarda ve satır aralarında boşluklar bırakılır. Bunun nedeni şerh ve haşiyelerin eklenmesini kolaylaştırmaktır. Ayrıca tashih gerektiren yerde bu boşluklar değerlendirilecektir. Ana metin, dikişlerin olduğu bölüme yakın yazılır. Bunun nedeni, sayfa kenarlarında meydana gelecek aşınmanın ve güvellenmenin/*kebîkec* ana metne daha geç ulaşmasını temin etmektir. Ayrıca hattat, varakın üzerine *mistara* denen bir şablon oturturlar. Böylece çizgi çizilmeden tüm satırlar belirli aralıklarla ortaya çıkar. Buna benzer bilgileri uzatmak mümkündür. Günümüzde ilgi görmeye başlayan *Codicology*/kodikoloji bilimi, bütün bu nitelikler üzerinde çalışmaktadır. Yazmanın içeriğinden daha çok, bir yazmadaki ya da parşömeindeki mürekkep, kâğıt ve cilt gibi dış unsurları tahlil edip incelemektedir.

“Yazma eserler bilimi” olarak tanımlanan kodikolojinin gelişimi, tahkik/*critical edition* ilminin de bir takım yeni gelişmelere kapı aralmasına neden olmuştur. Yazmaların restorasyonu ve dijital erişime açılması da bu gelişimi arttıran faktörlerdendir. Bu sayede farklı ülkelerden muhakkıkların ortak çalışmaları mümkün olmuştur. Öte yandan müellif nüshasının bulunmadığı düşünülen bazı eserlerin, müellif nüshalarına erişilmiştir. Bu durum önümüzdeki dönemlerde, daha önce tahkiki yapılmış ve basımı tamamlanmış eserler arasında bir veri farklılığına yol açacağını öngörebiliriz.

Yazmaların tahkik edilmesinin bir takım esaslar çerçevesinde mümkün olduğunu ifade etmek gerekir. Sanılanın aksine yazma tahkiki, tarihi/antika/kadım bir metni dizgiye aktarmak değil bir metnin/*nas* tüm nüshalarını karşılaştırdıktan sonra metni yeni bir okumaya tabi tutarak müellife ait olan ilk versiyonuna ulaşmaya çabalamaktır. *Yeni bir okuma* ile kastettiğimiz, metnin ilim tarihinde ifade ettiği yeri tespit etmek, yazarın dil hâkimiyetini, eserinde kullandığı kaynaklarını, metnin tarihi süreçte geçirdiği ziyadelikleri ve noksanları

tespit etmek, Şerh ve haŐiyelerinin metne katkılarını ifade etmektir. Bütün bu okuma sürecinde muhakkık, tarafsızlığını korumalı ve bilimsel emanete riayet etmelidir. Akademik düzeyde tahkik çalışmalarına yer veren akademisyenlerin ya da danışmanların, tahkikin genel esaslarına uygun olarak neŐredildiđine azami dikkat göstermeleri yararlı olacaktır.

Günümüz ilim dünyasında, tahkik ve kodikolojiye olan ilginin arttığını ifade edebiliriz. Yabancı dil bilen ve tarihi bir varaka, kitabeye ya da parŐomene baktığında, tarihin ve bilimin verilerini yorumlayabilme istidadı gösteren genç araŐtırmacıların, bu alanlara dönük çalışmalarının sosyal bilimlere katkı sağlayacağı öğörölmektedir. Bu tür çalışmaların özeldir İslam Tarihi'ne ve İslam Kültür ve Medeniyet tarihçiliğine de fayda sağlayacağı aşıkârdır. Osmanlı döneminde kaleme alınan yazmaların -halen- büyük kısmının tahkik edilmediğini ifade etmek, bu bağlamda yeterli olacaktır. Dolayısıyla erişilmemiş herhangi bir metnin bulunduğu bir alanda, kesin yargılarda bulunabilmek de mümkün olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasan Saıd b Mes'ade el-MücaŐii. *Meâni'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1990.
- Ahteri, Mustafa b. Şemseddin el-Karahisarî. "Kürrâse". *Ahteri-i kebir*. İstanbul: Dârü't-tıbâati's-sultaniyye, 1256.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebüssuud Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aktan, Ali. "Osmanlı Vesikalarında Kullanılan Kağıt, Kalem, Mürekkep ve Nâmelerin Teĥizi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*. 8 (1988): 227-237.
- Amin Safaripour. "Persian traditional crafts: Traditional Bookbinding". Erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=XgQ-x-1hRQ4>. t.y.
- Ayverdi, İlhan. "İhkak". *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük = Kubbealtı lughatı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Ayverdi, İlhan. "Tahkik". *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük = Kubbealtı lughatı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Bekiroğlu, Harun. "Ma'âkidü't-tirâf fi evveli sureti'l-Feth mine'l-KeŐŐâ". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 42 (2019): 107-148.
- Bekiroğlu, Harun. "Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkikli Neşri". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (2016): 97-116.
- Bekiroğlu, Harun. "Tefsirde Ta'lik Geleneği Üzerine Bir İnceleme: Yusuf Efendizâde'nin Beyzâvî'nin Taha Suresi'nin İlk Âyetlerine Yaptığı Yorum Üzerine Ta'liki". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu I* (2017): 195-206.
- Bergstrasser, Gotthelf. *Usulu nakdî'n-nusus ve neşri'l-kütüb*. Trc. Muhammed Mehdi Bekri. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaike'l-Kavmiyye, 1969.
- Bilgin, Orhan. "Yazma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Binbin, Ahmed Şevki - Tübî, Mustafa. "Bedel". *Mustalahâtü'l-kitabi'l-Arabiyyi'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)*. Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005.
- Binbin, Ahmed Şevki - Tübî, Mustafa. "Mahtût". *Mustalahâtü'l-kitabi'l-Arabiyyi'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)*. Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005.
- Binbin, Ahmed Şevki - Tübî, Mustafa. "Muhakkık". *Mustalahâtü'l-kitabi'l-Arabiyyi'l-mahtût (mu'cem kodikoloji)*. Rabat: el-Hizanetü'l-Haseniyye, 2005.
- Buhârî. *Câmiü's-saħih*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895.
- Câhiz, Ebü Osman Amr b Bahr b Mahbub el-Kinani el-Leysi. *Resâilü'l-Câhiz*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1964.
- Câsim, Leys Suüd. "İbn Abdülber en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ebu's-Suüd ve Tefsiri". *Diyanet İlmî Dergi* 13/4 (1974): 195-203.
- Cum'a, İbrâhim. *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1947.
- Curcânî, Seyyid Őerif. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985.
- Dâğistânî, Seyyid Bessâm. "el-Muâleceetü'l-kîmyâiyye lievrâki'l-mahtûtât". *Sinâatü'l-mahtûtü'l-Arabiyyi'l-İslami mine't-termîm ile't-teclîd*. 455-462. Dübey: Merkezu Cum'a el-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türâs, 2001.

888 | Harun Bekiroğlu. Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş

- Derman, M. Uğur. "Hat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 427-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Derman, M. Uğur. "Hattat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 493-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Derman, M. Uğur. "Kalem". *İslâm Düşüncesi* 1/3 (1967): 161-176.
- Derman, M. Uğur. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Diyab, Abdülmecid. *Tahkikü't-türasi'l-Arabi: menhecüh ve tatavvurüh*. Kahire: Darü'l-Mearif, 1983.
- Donuk, Suat. "Fazla Sayıda Yazma Nüshası Bulunan Hacimli Bir Eserin Nüsha Ailesinin ve Tenkitli Metnin Kurulması Hakkında Değerlendirmeler: Kühnü'l-Ahbâr Örneği". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10/21 (2018): 115-146.
- Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyub b. Musa el-Hüseynî. *el-Külliyat: mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk el-lugaviyye*. Thk. Adnan Derviş - ve Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhamed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türasi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: ulumü'l-Kur'an: mahtutatü't-tefsir ve ulumuhu*. Amman: Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadaratü'l-İslâmiyye [Müessesetu Al-i'l-Beyt], 1989.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphane*. Ed. Filiz Dıġıroġlu - Zeynep Berktaş. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Erünsal, İsmail E. "Sahaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 504-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Flavio Marzo - Rolf Killius. "Making an Islamic Style End Band". Erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=lexTMmSXpZg>. t.y.
- Flavio Marzo - Rolf Killius. "Sewing the Bookblock". Erişim: 06 Ekim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=2dAR1sANHmE>. t.y.
- Gacek, Adam. *el-Merci' fi ilmi'l-mahtutatü'l-Arabiyye*. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutatü'l-Arabiyye (Institute of Arabic Manuscripts), 2016.
- Gacek, Adam. *Teġâlidü'l-mahtütü'l-Arabi: mu'cemu mustalahat ve bibliyucrafîyye: mu'cemu'l-mustalahât*. Trc. Murad Tedgut. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutatü'l-Arabiyye (Institute of Islamic Manuscripts), el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm [ALECSO], 2010.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Halvecî, Abdüsettar. *el-Mahtûtât ve't-türâsü'l-Arabi*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısrıyyetü'l-Lübânîyye, 2002.
- Halvecî, Abdüsettar. *el-Mahtûtü'l-Arabi: el-kitabü'l-haiz ala Caizeti'l-Melik Faysal el-Alemîyye li'd-dirasati'l-İslamiyye am 1198 m*. Cidde: Mektebetu Misbah, 1989.
- Harun, Abdüsselam Muhammed. *Tahkikü'n-nusus ve neşruha*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî. *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlîhi [ve ma yenbagi fi rivayetihi ve hamlihi]*. Thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi. *el-İstiab fi ma'rifeti'l-ashab*. Thk. Âdil Mürşid. Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002.
- İbn 'Âşûr, Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed. "Htt". *Mu'cemu Meġâyisi'l-Luga*. Thk. 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Hibban, Ebû Hâtım Muhammed. *Kitâbu's-Sikât*. Thk. Hâfız Azîz el-Kâdirî en-Nakşibendî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Thk. Muhammed Arnavut. Beyrut: Dâru ibn Kesîr, 1993.
- İlhan, Avni. "el-İmâme ve's-siyâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İnani, Reşid, ed. *Dirasetü'l-mahtutatü'l-İslâmiyye beyne'l-i'tibarati'l-madde ve'l-beşer*. London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 1997.
- İsmail Paşa, Babanzade Bağdatlı. *Hediyetü'l-Arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabi, t.y.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru't-turâsi'l-arabi, 1971.
- Lemaire, Jacques. *Medhal ila ilmi'l-mahtûtât = Introduction a la codicologie*. Trc. Mustafa Tûbî. Merakeş: et-Tibaatü'l-Varakati'l-Vataniyye, 2006.
- Maas, Paul - Bordalejo, Barbara - Witkam, Jan Just. *Stemmatik: tenkitli metin neşrinde soy-ağacı yaklaşımı*. Trc. Murteza Bedir. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Ma'ruf, Beşşar Avvad. *Zabtü'n-nas ve't-talik aleyh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

- Mirza Ali Ekber Han Dihhudâ. *Lugâtname*. Thk. Muhammed Muin - ve Seyyid Ca'fer-i Şehidi. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1337.
- Mukâtil b. Suleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. Thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Mu'esse-setu't-Târîhi'l-'Arabî, 2002.
- Müneccid, Selâhaddin. *Kavaidu tahkiki'l-mahtutat*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1987.
- National Conservation Service. "www.thebookhut.co.uk". Erişim:06 Ekim 2019, <https://www.thebookhut.co.uk/islamic-bindings-instructions/>. t.y.
- Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2009.
- Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asri'l-Hâdir*. Beyrut: Müessesetü'l-Nüveyhid, 1988.
- Okur, Kaşif Hamdi. *Osmanlılarda fıkah usulü çalışmaları: Hadimi örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, t.y.
- Okuyucu, Cihan. "Tenkitli Metin' Çalışması ile İlgili Fikirlerim". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'el-esi (Sempozyum)*. 2009. 442-445.
- Özen, Şükrü. "Metin Tenkidi' Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'el-esi (Sempozyum)*. 2009. 446-470.
- Polat, Ziya. "Klasik İslam Tarihçilerinin Kalem Anlatısı". *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2017): 99-115.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Rukancı, Fatih. "Kültürel Mirasın Gelecek Kuşaklara Aktarılması ve Tanıtımında Yazma Eser Kütüphaneciliği". *Erdem: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 74 (2018): 99-116.
- Sa'd, Fehmi - Meczub, Talal. *Tahkiku'l-mahtutat beyne'n-nazariyye ve't-tatbik*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993.
- Saîd, Hayrullah. *Mevsûatü'l-varrâka ve'l-varrâkin fi'l-hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*. London: Müessesetü'l-İntişari'l-Arabi (Arab Diffusion Company), 2011.
- Saifullah, M. - Adi, Ghali - David, Abdullah. "Radyokarbon (Carbon-14) Tarihleme Yöntemi ve Kur'an Yazmaları". *Bilimname*. Trc. Mehmet Dağ 5/13 (Şubat 2007): 175-192.
- Samerrai, Kasım es-. *The critical editions of manuscripts: past, present and future*. London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2013.
- Seyyid, Eymen Fuad. *el-Kitâbü'l-Arabi'l-mahtût ve ilmi'l-mahtûtât*. Kahire: ed-Dârü'l-Mısıriyyetü'l-Lübnâniyye, 1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hem'ü'l-hevami fi şerhi Cem'i'l-cevami*. Thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Şeşen, Ramazan. "Tatavvur hurûdu'l-metn fi'l-mahtûtâtü'l-İslâmiyye". *el-Va'yü'l-İslami: İlmü'-mahtutatü'l-arabi: buhus ve dirasat*. Trc. Taha Mustafa Emin. 79 (2014).
- Şimşek, Halil İbrahim. *Osmanlı'da Müderris Bir Sufî Muhammed Hadimi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Şimşek, Murat - Samar, Mahmut. "Elyazması Eserlere Dibâce ve Tahkikte Süreli Yayıncılık: Mecelletü Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (2018): 121-186.
- Tanahi, Mahmûd Muhammed. *Medhal ilâ tarihi neşri't-türâsi'l-Arabi maa muhadare ani't-tashif ve't-tahrif*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1984.
- Tirmizî. *el-Câmiü'l-kebir*.
- Tûbî, Mustafa et-. *Min ecli dirâse hafriyye li'l-mahtûtü'l-arabiyye: Muhâvelât tatbikiyye fi 'ilmi'l-mahtûtât*. Kahire, t.y.
- Urve, Ahmed. *Meâ'yîru hıfz ve termîmi'l-mahtûtâtü'l-arabiyye*. Master, Câmîatü Kusantîne 2 Abdulhamîd Mehri, 2016.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM tahkikli neşir kılavuzu*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018.
- Yusuf, Mustafa Mustafa es-Seyyid. *Sıyanetü'l-mahtutat ilmen ve amelen*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2002.
- Zemahşerî. "Krs". *Esâsu'l-Belâga*. Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 2: 129. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed. *el-Keşşâf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucühi't-te'vil*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz - ve Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998.